

Fagrapport nr. 2-2014

Christian Koyama Poppe

Betalingsproblemer og livsfaser

En kvantitativ studie av livsfasespesifikke
årsaker til betalingsproblemer

SIFO

© SIFO 2014
Fagrapport nr. 2 – 2014

STATENS INSTITUTT FOR FORBRUKSFORSKNING
Sandakerveien 24 C, Bygg B
Postboks 4682 Nydalen
0405 Oslo
www.sifo.no

Det må ikke kopieres fra denne rapporten i strid med åndsverksloven. Rapporter lagt ut på Internett, er lagt ut kun for lesing på skjerm og utskrift til eget bruk. Enhver eksemplarframstilling og tilgjengeliggjøring utover dette må avtales med SIFO. Utnyttelse i strid med lov eller avtale, medfører erstatningsansvar.

Tittel Betalingsproblemer og livsfaser	Antall sider 89	Dato 27.08.2014
Title	ISBN 978-82-7063-450-6	ISSN 1502-6760
Forfatter(e) Christian Koyama Poppe	Prosjektnummer 11-2010-14	Faglig ansvarlig sign.
Oppdragsgiver SIFO og Norges Forskningsråd		
Sammendrag Denne rapporten er en omarbeidet masteroppgave i sosiologi (V-2014), og er en del av SIFOs' finansialiseringsprosjekt. Temaet er variasjoner mellom livsfaser i årsaksmekanismer bak betalingsproblemer. Hovedfunnet er at betalingsproblemer i stor grad skyldes livsløpshendelser for de under 35 år, mens de mellom 35 og 50 år er mest sårbare for faktorer som påvirker husholdets utgifter. For de over 50 år er det mekanismer som påvirker husholdets inntekter som har størst betydning. Videre gir studien lite støtte til en antakelse om at kohorteffekter har stor betydning for utbredelsen av betalingsproblemer. Helt siden SIFOs målinger startet tidlig på 90-tallet har problemomfanget vært høyest blant hushold med hovedpersoner under 35 år og lavest blant dem over 50 år. Den foreliggende studien dokumenterer imidlertid at ikke bare omfanget, men også problemenes karakter varierer mellom livsfaser.		
Summary This report is based on a master degree thesis in sociology, spring 2014. The revision was done as part of SIFOs' project on financialisation. The theme is variations in causal mechanisms for payment problems across life stages. The main finding is that such problems are largely due to life changing events for those under 35 years, while those between 35 and 50 years are more vulnerable to factors that affect household expenditures. For those in their 50ies and older, mechanisms affecting the households' incomes matter most. Furthermore, the study provides little support for the assumption that cohort effects explain the distribution of payment problems. Ever since SIFOs measurements began in the early 1990s the highest proportion of payment problems have been found among households with main persons under 35 years and lowest among those over 50. The present study documents, however, that not only the magnitude but also the nature of the problems varies across life stages.		
Stikkord Betalingsproblemer, livsfaser, finansialisering, gjeld, livsbegivenheter, hushold		
Keywords Payment problems, life stages, financialisation, debt, life-changing events, households		

Betalingsproblemer og livsfaser

En kvantitativ studie av livsfasespesifikke årsaker til betalingsproblemer

av

Christian Koyama Poppe

2014

STATENS INSTITUTT FOR FORBRUKSFORSKNING
postboks 4682 Nydalen, 0405 Oslo

Forord

Denne rapporten er basert på undertegnedes masteroppgave i sosiologi ved universitetet i Oslo våren 2014 og er en del av SIFOs' finansialiseringsprosjekt. Det er flere som fortjener å bli takket for sine bidrag til denne rapporten. Først vil jeg rette en stor takk til veilederen for masteroppgaven min, Ivar Frønes, institutt for sosiologi ved universitetet i Oslo. Jeg ønsker også å takke SIFO som har stilt rapportens datagrunnlag samt en leseplass til disposisjon. Jeg har følt meg velkommen blant samtlige ansatte. Når det gjelder selve arbeidet med avhandlingen har både Elling Borgeraas og Christian Poppe, begge forskere ved SIFO, tatt seg tid til å komme med verdifulle innspill underveis. Jeg ønsker også å takke forsker Randi Lavik ved SIFO som har bistått med god hjelp knyttet til oppgavens datagrunnlag.

Innhold

Forord.....	5
Innhold	7
Sammendrag.....	9
Summary	11
1. Utsyn over problemfeltet	13
1.1 Innledning	13
1.2 Hva er et betalingsproblem?.....	13
1.3 Betalingsproblemer og livsløp	14
1.4 Tidligere forskning om betalingsproblemer og livsfaser	15
1.5 Problemstilling	17
2. Teoretiske tilnærminger til betalingsproblemer	19
2.1 Innledning. Ulike Forklaringsposisjoner	19
2.2 Finansialisering	19
2.3 Aktørbaserte forklaringsposisjoner	23
2.3.1 Den individualistiske posisjonen.....	23
2.3.2 Aktørperspektivet. Livsfasemodell fra klassisk økonomi	24
2.3.3 Et adferdsøkonomisk perspektiv	26
2.4 Strukturelle forklaringer.....	28
2.4.1 Deregulering og kriser.....	28
2.4.2 Penger som sosial relasjon	30
2.4.3 Standardpakker som et livsfaseperspektiv i en finansialiseringskontekst	31
2.5 Oppsummering.....	33
3. Data og metode	35
3.1 Innledning	35
3.2 Datagrunnlag	35
3.3 Analysestrategi.....	36
3.4 Metode	37
3.5 Forskningsstrategi; alternative tilnærminger.....	38
3.6 Hovedanalysens variabler	40
3.6.1 Operasjonalisering av avhengig variabel	40
3.6.2 Operasjonalisering av Livsfase	41
3.6.3 Demografiske variabler	42
3.6.4 Økonomiske variabler	43
3.6.5 Livsbegivenhetsvariabler	43
3.7 Reliabilitet og validitet	44
3.8 Oppsummering.....	46
4. Omfang av betalingsproblemer – Livsfase eller kohort?	47
4.1 Innledning	47
4.2 Kohort?.....	47
4.3 Livsfase?	48
4.4 Oppsummering.....	49
5. Selvrapporterte årsaker til betalingsproblemer	51

5.1	Innledning	51
5.2	Tabellanalyse av egenrapporterte årsaker	51
5.3	Korrelasjonsanalyse	55
5.3.1	Under 35 år.....	56
5.3.2	Mellom 35 og 50 år	57
5.3.3	Over 50 år.....	57
5.4	Oppsummering.....	58
6.	Årsaksanalyse	59
6.1	Innledning	59
6.2	Innledende om årsaksanalyse og analytisk strategi	59
6.3	Demografisk modell.....	60
6.3.1	Under 35 år.....	61
6.3.2	Mellom 35 og 50 år	62
6.3.3	Over 50 år.....	63
6.3.4	Diskusjon av demografisk modell.....	64
6.4	Økonomisk modell kontrollert for demografiske variabler.....	65
6.4.1	Under 35 år.....	66
6.4.2	Mellom 35 og 50 år	67
6.4.3	Over 50 år.....	68
6.4.4	Diskusjon av økonomisk modell kontrollert for demografiske variabler.....	69
6.5	Livsbegivenhetsmodell kontrollert for økonomiske og demografiske variabler.....	71
6.5.1	Under 35 år.....	72
6.5.2	Mellom 35 og 50 år	73
6.5.3	Over 50 år.....	74
6.5.4	Diskusjon av livsbegivenhetsmodell kontrollert for økonomiske og demografiske variabler.....	75
6.6	Oppsummering.....	76
7.	Oppsummering og konklusjon.....	77
7.1	Innledning. Rapportens hovedfunn	77
7.2	Finansialisering	77
7.3	Stereke alders enn kohorteffekter	77
7.4	Årsaksanalyse.....	78
7.4.1	Betalingsproblemer – et livshendelsesproblem blant de under 35 år.....	78
7.4.2	Betalingsproblemer – et utgiftsproblem for de mellom 35 og 50 år	79
7.4.3	Betalingsproblemer – et inntektsproblem blant de over 50 år.....	79
7.5	Ikke alltid sammenheng mellom egenrapporterte årsaker og faktiske	79
7.6	Gjeld eller livsløpshendelser?	80
7.7	Hovedkonklusjon	80
	Litteratur.....	83
	Vedlegg	87

Sammendrag

Tidligere forskning og foreliggende empiri gir gode grunner til å anta at omfanget av, og mekanismene som fører til, betalingsproblemer varierer mellom livsfaser. Allikevel er en systematisk sammenligning av livsfaser fraværende. Ved hjelp av tre separate analyser undersøkes det hvorvidt risikoen for betalingsproblemer er forskjellig i ulike faser av livet og hvilke mekanismer som gjør seg gjeldende i de ulike livsfasene. De tre livsfasene som undersøkes er de mellom 18 og 35 år, de mellom 35 og 50 år og de mellom 50 og 80 år.

Ved bruk av frekvensanalyser, korrelasjonsanalyser og logistiske regresjonsanalyser finner jeg at det både er slik at problemomfanget og årsaksmekanismene varierer mellom livsfasene. Problemomfanget er størst blant de under 35 år og årsakene til problemene synes i overveienende grad skyldes livsløpshendelser blant disse. Analysene indikerer videre at det er mer sammensatte veier til betalingsproblemer i denne fasen. For de mellom 35 og 50 år er det faktorene som påvirker husholdets utgifter som er mest fremtredende. Motsatt er det slik at de mekanismene som påvirker husholdets inntekter er mest betydningsfulle for de over 50 år. I denne livsfasen er problemomfanget minst.

Et underliggende tema i rapporten er hvordan finansialiseringen har påvirket husholdsekonomen. Ved siden av å ha ført til økt vekst og velferd for de aller fleste har den også brakt med seg ustabilitet og nye risikofaktorer. Selv i et land som Norge der man stort sett har opplevd gode økonomiske tider de siste 20 årene oppstår betalingsproblemer. En vesentlig årsak til dette er at finansinstitusjonene med utgangspunkt i et boligmarked i vekst stadig har utviklet mer raffinerte låneprodukter slik at man nå får anledning til å bygge egen velferd med lånte penger. Vi har gått fra en situasjon hvor man normativt sett skulle unngå lån til en situasjon hvor det, litt satt på spissen, nærmest er blitt akseptert å låne penger til «alt». Både tilgangen på finansielle produkter og muligheten til å betjene økonomiske forpliktelser avhenger selvsagt av egen økonomi og livssituasjon. I tillegg finnes det livsfasespesifikke utfordringer som gjør at økonomisk sårbarhet og forutsetninger for å håndtere et husholdsbudsjett varierer mellom livsfaser. Nettopp disse livsfasespesifikke utfordringene i kombinasjon med det økte tilbudet av lån er trolig hovedforklaringen på at omfanget av betalingsproblemer først og fremst varierer med livsfaser og ikke med kohorter.

Politikere og andre beslutningstakere bør derfor tenke i retning av at hushold i ulike livsfaser har behov for ulike typer av forebyggende tiltak. Den høye gjeldsgraden i mange grupper peker i retning av å finne måter å begrense behovet for lån og dermed låneopptaket på. Det bør også vurderes om långiverne bør pålegges et økt ansvar. Når det gjelder betalingsproblemer som er forårsaket av livsbegivenheter melder det seg et behov for å innrette og dimensjonere hjelpeapparatet slik at omfanget av og konsekvensene av betalingsproblemer dempes.

Summary

Age is widely used as a background variable in empirical research and studies on payment problems. Still, there is a lack — and hence: a need — for systematic life stage comparisons. Based on a division between households with main persons aged between 18-35 years, 35-50 years and 50-80 years, the analyses in this report investigate whether risks for payment problems and the mechanisms creating them are different at different stages in life.

The analyses lend little support for the assertion that payment problems are attributes of specific cohort. Instead, the results clearly suggest that the scope and casual mechanisms are different across life stages. As for the scope, it is highest in the youngest age group. Also, their financial difficulties seem to be largely caused by life changing events. The analyses further indicate that the routes into payment problems are more complex among the youngest. As opposed to this, the factors affecting the households' expenses are more prominent for the middle age group. For those belonging to the oldest life stage, factors affecting the households' incomes seem to be the most important causal mechanisms. The scope of over indebtedness is also lowest in this group.

An underlying theme in this report is how the financialization has affected the household economy. Besides creating welfare for most people, it has also brought financial instability and introduced new risk factors. Even in Norway, marked by economic growth and hardly any impacts from financial crises over the past 20 years, payment problems still occur. A major drive behind this is that financial institutions constantly develop and refine their loan products. This makes the households able to build welfare and accumulate assets with borrowed money. Put boldly, we have gone from a situation where the norm was to avoid loans, to a situation where it has become widely accepted to borrow for almost any purpose. Of course, access to financial products as well as the ability to service financial obligations depends on one's financial situation and living conditions in a broad sense. In addition, there are life stage-specific challenges that make financial vulnerability and conditions for managing household budgets different at different stages of life. Such challenges combined with the growing access to loans are believed to be the overall explanation for the fact that payment problems vary across life stages and not between cohorts.

Politicians and other decision-makers should therefore keep in mind that households at different stages in life need different kinds of preventive measures. The high debt ratio in many groups calls for actions to limit the need for households to borrow. The need for increasing the responsibilities on the lenders' side should also be considered. To limit the scope and the consequences of payment problems caused by life-changing events it is needed to design and maintain a well-functioning support system.

1. Utsyn over problemfeltet

1.1 Innledning

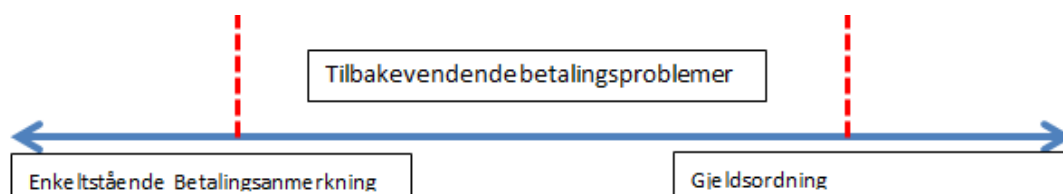
Enkelt sagt er et betalingsproblem at en ikke makter å gjøre opp for seg økonomisk. Over 220.000 nordmenn har betalingsanmerkninger i dag¹. Tall fra finanstilsynet viser at antallet inkassosaker øker, ved første halvår i 2013 skyldte nordmenn til sammen 66,7 milliarder kroner². Samtidig ringte rekordmange inn til NAVs gjeldstelefon i 2013 for å søke hjelp til sine økonomiske problemer³. Om lag 5,3 % av den norske befolkningen over 18 år kan sies å ha tilbakevendende betalingsproblemer i 2014 (Tangeland 2014, 30).

Det er mye som tyder på at omfanget av og årsaksmekanismene til betalingsproblemer varierer mellom livsfaser. En systematisk sammenligning av årsaksmekanismer mellom livsfaser er imidlertid fraværende i forskningslitteraturen. Dette er temaet for denne rapporten som er ment som et bidrag til å tette dette kunnskapshullet. Ved å identifisere ulike veier inn i betalingsproblemer i ulike faser av livet, vil det være lettere å iverksette effektive tiltak.

Sett fra et individperspektiv vil betalingsproblemer potensielt kunne føre til tap av eiendom, reduserte levestandarder, alvorlig stress og helsemessige problemer (Ahlstrøm 2011). Fra et samfunnmessig perspektiv vil et økende antall hushold som ikke makter å nedbetale gjelden sin føre til tap for finansielle institusjoner (Vatne 2008, 4). Hushold med presset økonomi tenderer til å redusere etterspørselen etter varer og tjenester. Dette skaper uønskede ringvirkninger i samfunnet. Andre uønskede samfunnmessige konsekvenser kan være belastninger på NAVsystemet i form av utbetalinger av stønader siden betalingsproblemer kan gjøre folk syke eller ute av stand til å jobbe (Poppe 2008, 48–49).

1.2 Hva er et betalingsproblem?

Figur 1-1 Utfallsrom av betalingsproblem

Et *betalingsproblem* oppstår i en markeds kontekst mellom to markedsaktører; debitor og kreditor. Når debitor ikke klarer å imøtekomme kreditors krav i henhold til avtalen har vi et betalingsproblem. En *likviditetsrisiko* kan forstås som sjansen for å havne i en situasjon der de økonomiske forutsetningene for å håndtere utgiftene ikke lenger er tilstede. Således vil et betalingsproblem være et uttrykk for en utløst likviditetsrisiko, altså et faktisk likviditetspro-

¹ <http://www.dinside.no/926769/nordmenn-sliter-med-aa-betale-regningene>

² <http://www.dinside.no/923071/flere-regninger-gaar-til-inkasso>

³ <http://www.dinside.no/926537/klarar-ikke-aa-betale-regningene-sine>

blem. En kan tenke seg at betalingsproblemer opptrer langs et kontinuum av alvorlighetsgrad. Denne rapporten dreier seg om *tilbakevendende betalingsproblemer* som befinner seg i midten av dette kontinuumet.

Den minst alvorlige formen for betalingsproblemer er enkeltstående betalingsanmerkninger. Årsakene til betalingsanmerkninger kan både være knyttet til økonomisk ubalanse og en rekke andre forhold. Dette kan være betalingsvilje, glemskhet, at posten ikke kommer frem eller at regningen forfaller mens man er på ferie. Forbigående, enkeltstående tilfeller av betalingsanmerkninger har begrenset samfunnspolitisk interesse utover at de rammes av eksisterende reguleringer for innkreving av ubetalte fordringer.

Den mest alvorlige formen for betalingsproblemer er de som utløser behov for gjeldsordninger. Hovedkravet for å få innvilget en gjeldsordning er at man er varig ute av stand til å betale ned gjelden sin (Tuft 2005, kap 3)⁴. En gjeldsordning er svært forenklet en nedbetalingsavtale mellom skyldner og kreditor(er) som går ut på at skyldner skal betale ned mest mulig av gjelden sin i en begrenset periode, som hovedregel 5 år, mot å få slettet restgjelden. I de fleste tilfeller gjenspeiler også gjeldsordninger en mer presset økonomisk situasjon enn hva lettere betalingsproblemer gjør. Et annet viktig skille er at det finnes rettslige retningslinjer for hva som kvalifiserer til gjeldsordninger og hvordan de økonomiske rammevilkårene skal være under den. Gjeldsordningssaker har derfor, fra et samfunnsmessig perspektiv, allerede en endelig løsning. Slik er det ikke med tilbakevendende betalingsproblemer⁵.

Mellom kontinuumets to ytterpunkter - enkeltstående betalingsanmerkninger og gjeldsordninger finnes tilbakevendende betalingsproblemer (heretter betalingsproblemer). Dette betegner en situasjon der betalingsproblemer er en vedvarende del av husholdets økonomiske situasjon. Slik sett bør det være av samfunnsmessig interesse å begrense omfanget av betalingsproblemer, lenge før den økonomiske situasjonen er såpass alvorlig at den kvalifiserer til en gjeldsordning. Slik kunnskap kan også tenkes å kunne omsettes i forebyggende tiltak slik at enkeltstående betalingsproblemer faktisk forblir forbigående, og ikke utvikler seg til et tilbakevendende økonomisk problem.

1.3 Betalingsproblemer og livsløp

For å analysere betalingsproblemer gjennom livsløpet kreves det begreper om nettopp dette. Ett slikt begrep er *kohort*. Med kohort mener man vanligvis fødselskohort. En fødselskohort kan sikte til personer som er født i samme år eller i samme tidsperiode (Frønes og Brusdal 2010, 393). I livsløpsanalyse er det vanlig å anta at ens holdninger og verdier i stor grad formes i perioden man er ung ettersom det er da sentrale livsløpsvalg treffes (Frønes og Brusdal 2010, 404). *Generasjon* peker på hvordan de historiske periodene og livsløpene former de ulike kohortene som generasjoner. Når ulike grupper eller individer skiller seg fra hverandre i deres orienteringer om verdier og holdninger pga. deres bestemte historiske bakgrunn kan vi snakke om en *kohorteffekt* (Frønes og Brusdal 2010, 394).

En *alderseffekt* sikter til at noen forandrer seg fordi de blir eldre eller når samfunnsmessig forandring har årsak i endringer i alderssammensetningen (Frønes og Brusdal 2010, 394). I denne rapporten vil begrepet oftest bli brukt i de sammenhengene der folk i ulike livsfaser skiller seg fra hverandre i kraft av deres alder.

⁴ For nærmere utdypning av gjeldsordningsloven, se Tuft 2005.

⁵ Det er en hel rekke krav som stilles til skyldneren ved godkjenning av en åpen gjeldsforhandlingssak (Tuft 2005, kap. 3). Av ulike årsaker kan imidlertid selv individer med svært presset økonomi ikke få godkjent søknaden sin. Statusen på slike individers økonomiske situasjon vil da fremdeles være «betalingsproblemer». De som i kraft av sin økonomi er kvalifisert for gjeldsordninger men som allikevel ikke får det, vil trolig ha en mer presset økonomisk situasjon enn de som lever under gjeldsordninger. For nærmere utdypning, se Tuft 2005.

En tredje type effekt er *periodeeffekter*. Dette viser til viktige historiske hendelser som skaper samfunnsmessig forandring (Elder jr. og Shanahan 1997, 23). Et viktig poeng er at periodeeffekter ofte påvirker generasjoner forskjellig. I Japan kunne for eksempel brødre med bare 3 års aldersforskjell oppleve krigen svært ulikt. Mens den eldste broren som var født i 1924 ville ha blitt mobilisert til militærtjeneste ville yngstebroren født i 1927, mest sannsynlig ha måttet arbeide i fabrikkene eller i landbruket (Elder jr. og Shanahan 1997, 27). Et annet eksempel på en periodeeffekt av direkte betydning for denne rapporten er dereguleringen av økonomien på 80-tallet hvor husholdene fikk utstrakt tilgang på kreditt. Dette skapte fundamentalt nye rammebetingelser for økonomisk handling. Dette vil jeg komme tilbake til senere i rapporten.

Kohortene beveger seg gjennom livet i ulike faser. Disse fasene betegnes som livsfaser. Hvor mange faser et livsløp består av avhenger av flere forhold, blant annet historisk tid og geografi. En kan for eksempel si at man ved overgang fra industrisamfunnet til kunnskapssamfunnet splittet opp ungdomsfasen i flere underfaser (Frønes og Brusdal 2010, 403). Det er også tilfelle at norske 20 årige kvinner har helt andre livssituasjoner enn jevnaldrende i enkelte muslimske land og således befinner seg i en annen livsfase. Mens de norske 20 åringene ofte er i startfasen av sin utdanningskarriere forventes det i andre kulturer at 20 årige kvinner skal stifte familie. En livsfase kan operasjonaliseres på flere måter, dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 3. Foreløpig kan vi nøye oss med å si at viktige livsløpshendelser som for eksempel angår boligkjøp, familiestiftelse og yrkeskarrierevalg ofte sammenfaller med ens alder. Individuelt i samme aldersgrupper tenderer altså til å ha lignende livssituasjoner.

1.4 Tidligere forskning om betalingsproblemer og livsfaser

Betalingsproblemer som fenomen har i liten grad vært gjenstand for teoribygging og som forskningsfelt domineres det først og fremst av empiriske studier (Poppe 2008, 35). Norsk og internasjonal forskning finner i stor grad de samme årsaksmekanismene for betalingsproblemer men at deres virkning varierer etter nasjonal kontekst, tid og rom (Poppe 2008, 44). Etersom betalingsproblemer er et likviditetsproblem er årsaksmekanismene å finne i faktorer som kan tenkes å påvirke husholdets balanse mellom inntekter og utgifter. I sosiologien kan betalingsproblemer som forskningsfelt sies å ligge under paraplybetegnelsen økonomisk sosiologi. Termen er introdusert av Weber og Durkheim og kan enkelt defineres som «Det sosiologiske perspektiv anvendt på økonomiske fenomener» (Smelser og Swedberg 2005, 3).

Mer presist innen økonomisk sosiologi kan en si at moderne forskning om betalingsproblemer på husholdsnivå hører til fattigdomsstudier og har sin rot i David Caplovitz' studier fra tidlig 60tall (Poppe 2008, 27). Han identifiserte økonomiske problemer som et misforhold mellom samlede inntekter og utgifter fremfor betalingsunntakelse av individuelle krav. Han argumenterte for at det er gjeldsgraden og ikke størrelsen på de utestående kravene som er avgjørende for betalingsproblemer. Når en studerer hushold kan en derfor ta utgangspunkt i de faktorene som påvirker følgende brøk i negativ forstand: (Inntekt/Utgift). Dette synet føyer seg inn i en fattigdomsstudietradisjon som kjennetegnes av en gradvis dreining mot strukturelle forklaringer og pårop om statlige tiltak som løsning på betalingsproblemer (Poppe 2008, 28). Allikevel poengteres det innen denne retningen at betalingsproblemer også kan være selvforskyldte (Caplovitz 1974, 52–53).

Forskning som kan relateres til betalingsproblemer med livsfaser i fokus er sjeldne. Når de først gjøres er det ofte med utgangspunkt i én konkret fase av livet. I andre tilfeller er et helhetlig livsfaseperspektiv benyttet på et tema som kan relateres til betalingsproblemer uten at fokuset er ensrettet mot dette.

Et eksempel på en studie der fokuset er på en senere fase i livet er Studien; *Debt og Older People* som er gjort ved Personal Finance Research Centre ved University of Bristol i 2008. Her fant man blant annet at de eldre hadde en lavere tilbøyelighet for å ta i bruk usikrede lån enn de yngre, og at de i større grad så på seg selv som «savers» fremfor «spenders» (McKay et al. 2008, 5). Utgangspunktet var personer på 50 år og eldre og formålet var å studere hvordan alderen påvirket holdningene til å låne penger. Det ble brukt 3 surveys og ett paneldatasett i studien. Selv om flere britiske eldre lever i fattigdomslignende situasjoner er det kun en liten andel som benytter seg av lån og kreditt, selv om de har tilgang på det. De eldre har også mindre sannsynlighet for å bruke all kreditten de har til disposisjon (McKay et al. 2008, 21).

I studien blir dette forklart både med en alders- og en kohorteffekt (McKay et al. 2008, 41). En kohorteffekt underbygges med at yngre og eldre har hatt ulike erfaringer og muligheter (for eksempel til utdanning) og at de har levd i ulike tidsepoker (for eksempel tider med fall og økning i boligpriser) (McKay et al. 2008, 11). Slike erfaringer kan tenkes å forme forskjellige generasjoner ulikt med tanke på holdninger til usikrede lån. Alderseffekten støttes blant annet opp med en grafisk fremstilling av paneldata der det fremkommer at bruken av usikrede lån etter alder synes å være bemerkelsesverdig stabil siden 1995 (McKay et al. 2008, 55). Dette kan blant annet skyldes at behovet for eksempelvis forbruk synker med alder. Det kan også tenkes at de fleste klarer å tilpasse seg en tilværelse med lavere inntekt ved overgang til pensjonsalder og således ikke har behov for å låne penger. Selv om denne studien er basert på data om den britiske befolkningen er det ikke utenkelig at man kan finne det samme i Norge. Det er mulig å tolke resultatene fra denne undersøkelsen dit hen at forbruksforventningene blant de yngre innebærer bruk av kreditt i større grad enn det de gjør senere i livet. Det at de eldre, selv i fattigdomslignende situasjoner ikke benytter seg av usikrede lån kan være et uttrykk for at forbruksforventningene ikke er like store i denne gruppen som blant de yngre.

Det er også gjort studier der fokuset er rettet inn mot en tidlig fase av livet. I Norge har for eksempel Ragnhild Brusdal (2013) skrevet rapporten; *Unge voksne og personlig økonomi*. Den tar for seg aldersgruppen 18-25 år i Norge. Temaet er deres kreditt- og låneatferd, deres økonomiske kunnskap samt de eventuelle betalingsproblemene de måtte ha. De unge voksne er i en etableringsfase der mye skjer. Mange flytter hjemmefra, noen etablerer seg med ektefelle/samboer, andre studerer mens enkelte vil tidlig ut i arbeidslivet. Det som virker å være felles for denne gruppen er et stort behov for penger. Dette er både pga. etableringsbehov og ønsker om forbruk (Brusdal 2013, 45). Derfor er det vanskelig å unngå å ta opp lån når man er ung voksen og skal etablere seg. Studielån er det vanligste, men mange har også kredittkort. Kredittkortet er fristende å bruke dersom noe spesielt skulle dukke opp (Brusdal 2013, 45). Rapporten slår også fast at foreldrene er viktige støttespillere for denne aldersgruppen. Både når de har hatt betalingsproblemer og for å unngå dem. Hjelpsomme foreldre, god økonomisk kunnskap og god orden på økonomien er viktig for å unngå betalingsproblemer (Brusdal 2013, 46).

Et eksempel på at et helhetlig livsfaseperspektiv benyttes i studier av husholdenes økonomi uten at temaet eksplisitt dreier seg om betalingsproblemer finnes i studien; *Easy come, easy go: borrowing over the life-cycle* (2007). Her er fokuset på hva som fører til opptak av lån, hvordan låneopptak kan begrenses og til og med unngås i ulike aldersgrupper. Ett av hovedfunnene er at årsakene til å ta opp lån er forskjellige mellom aldersgrupper (Finney, Collard, og Kempson 2007). Analytisk er det nyttig å skille mellom lån til nødvendigheter og til forbruk. Gjennom fokusgruppeintervjuer fikk man en indikasjon på at de yngre lånte i større grad til forbruk enn de eldre. Kreditt var også i størst grad institusjonalisert og sosialt akseptert i unge voksnes liv (Finney, Collard, og Kempson 2007, 27-29). Det fremgikk også at de unge i størst grad var utsatt for press til å konsumere og at de unge var forberedt på å låne for å imøtekomme dette. Blant de i familiealderen – midten av 20årene til midten av 50årene var en av de største årsakene til betalingsproblemer press for å dekke barnas behov og ønsker (Finney, Collard, og Kempson 2007, 45). En hovedinnsikt fra denne studien er altså at

forbruksforventningene er ulike i forskjellige faser av livet. Det er derfor ikke overraskende at årsakene til å ta opp lån varierer mellom livsfasene.

Selv om de ovennevnte studiene ikke omhandler betalingsproblemer i et helhetlig livsfaseperspektiv er det innsikter fra disse som jeg ønsker å trekke videre på. Spesielt interessant er det at 1) holdninger til kreditt synes å variere mellom de unge og de eldre. 2) De unge og de eldre låner til ulike formål 3) At dette både kan skyldes kohort og alderseffekter. Disse tre poengene vil være sentrale temaer i rapporten.

1.5 Problemstilling

Oppsummeringsvis er et betalingsproblem et uttrykk for et likviditetsproblem og kan potensielt føre til negative konsekvenser for både de enkelte hushold og samfunnet som helhet. Av tidligere forskning og foreliggende empiri er det gode grunner til å anta at problemomfanget og mekanismene som fører til betalingsproblemer varierer mellom livsfaser. Allikevel er en systematisk sammenligning av mekanismer mellom livsfaser fraværende. Dette kunnskaps-hullet er temaet for denne rapporten.

Problemstillingen er derfor som følger:

Endres risikoen for betalingsproblemer gjennom livsløpet?

Hvis ja:

Hvilke mekanismer gjør seg gjeldende i de ulike livsfasene?

Siste ledd i problemstillingen kan utdypes med to antakelser som ikke nødvendigvis utelukker hverandre:

Hypotese 1: De samme mekanismene til betalingsproblemer er gjeldende i ulik grad i de forskjellige livsfasene.

Hypotese 2: Det er ulike mekanismer som fører til betalingsproblemer i de forskjellige livsfasene.

2. Teoretiske tilnæringer til betalingsproblemer

2.1 Innledning. Ulike Forklaringsposisjoner

I denne rapporten sees betalingsproblemer i lys av et livsfaseperspektiv i en finansialiserings-kontekst. Dette perspektivet bygger på en antagelse om at individers handlinger influeres på bestemte måter både etter livsfase og av den finansialiserte økonomien. I den grad disse faktorene legger ulike premisser for aktørenes økonomiske handlinger er dette å anse som et strukturelt perspektiv. Alternativet er en posisjon hvor økonomiske aktørers handlinger antas å være det som i størst grad forklarer betalingsproblemer ut fra egenskaper og trekk ved den enkelte aktør. Innen aktørperspektivet finnes det dessuten retninger hvor det legges avgjørende vekt på aktørenes moral når betalingsproblemer skal forklares (Guldbrandsen 1999). Dette vil omtales som den individualistiske posisjonen. Debatten mellom de to leirene i norsk forskningssammenheng har til tider vært svært opphisset og preget av to parter som har prøvd å snakke hverandres argumenter ned. Dette avspeiler en viktig teoretisk kontrovers i all samfunnsvitenskapelig forskning, nemlig forholdet mellom aktørforklaringer og strukturbaserte forklaringer (Aakvaag 2008, 30).

Det skal legges til at et livsfaseperspektiv ikke er uforenelig med aktørperspektivene så lenge man legger til grunn at trekk ved aktørene er systematisk skjevfordelt mellom livsfasene. Et eksempel på en slik antagelse er at man i bestemte livsfaser er mer umoralsk enn i andre og således har en større sannsynlighet for å pådra seg betalingsproblemer. Slike antagelser skal ikke utelukkes men er dessverre svært vanskelig å etterprøve empirisk.

2.2 Finansialisering

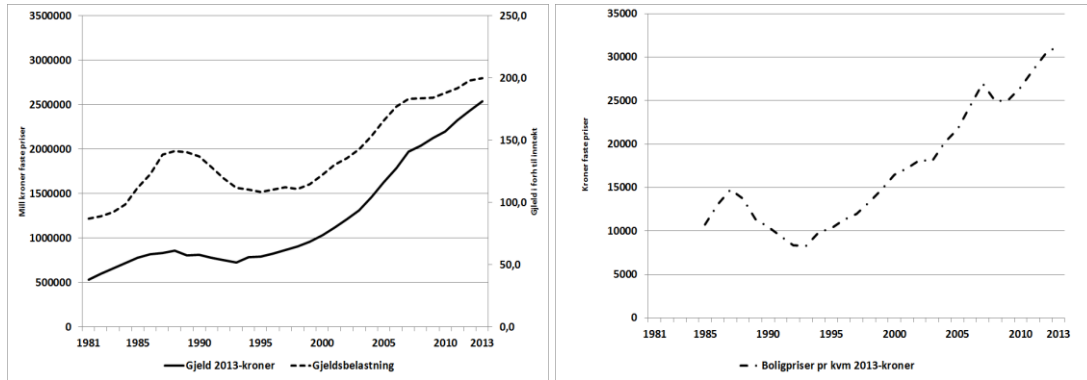
Hovedhypotesen for analysene er at årsaksmekanismene til betalingsproblemer varierer etter livsfase. Disse variasjonene sees i lys av dagens finansialiserte økonomi som har brakt med seg nye risikofaktorer til husholdene. Teorien om finansialisering handler om konsekvensene av en ny organisering av verdensøkonomien som har fått utvikle seg i mer enn 30 år (Harvey 2005). Enkelt forklart er finansialisering en politisk villet prosess som innebar at finansnæringen ble gjort til en global drivkraft (Epstein 2005).

Proessen kan sies å ha blitt initiert på 1970tallet under Reagan og Thatcher (Poppe 2011, 11). Dette var et problematisk tiår preget av arbeidsløshet og såkalt stagflasjon: både inflasjon og stagnasjon i den økonomiske veksten. Løsningen på dette problemet var mindre statlig kontroll og regulering av økonomien. Den keynesianske modellen ble erstattet med prinsipper for økonomisk styring inspirert av Milton Friedman og Friedrich Hayek der man i langt større grad lot markedskreftene styre økonomien (Steger and Roy 2010, 9–10). Ved å deregulere kredittmarkedet og etter hvert trekke husholdene inn i markedøkonomien tok man sikte på å revitalisere økonomien. Konkret innebar dette at statens rolle i markedene ble redusert til å legge til rette for privat eierskap og funksjonelle markeder. Staten skulle stimulere videre til økt tilbud, ikke etterspørsel, og kunne f.eks. gjøre dette ved å gi skattelette (Martin 2002, 24). Slike tiltak skal i teorien føre til økt konkurransevne, økt effektivitet og lavere priser totalt. Denne utviklingen ble drevet frem under argumentet om at frie markeder garanterte for individuell frihet. Under lignende argumenter spredte det frie markedet seg over hele verden.

Finansialiseringen har muliggjort livsstiler som var helt utenkelige for bare noen tiår tilbake og har ført til økt vekst og velferd for de aller fleste (Poppe og Lavik 2013,11-13). Men den har også skapt flere nye risikofaktorer som husholdene mer eller mindre ikke selv rår over. Dette endrer dynamikken i årsakene til betalingsproblemer (Poppe 2011). Spesielt viktig er det at det ble sørget for at flest mulig fikk tilgang til selveid bolig. Reagan mente for eksempel at selveiere har en egeninteresse av å spare og investere samtidig slik at dette ville stimulere økonomien ytterligere (Kiewe and Houck 1991). Måten man sikret selveierskap på var gjennom en økt tilgang på lån til alle. Med utgangspunkt i et boligmarked i vekst utvikler finansinstitusjonene stadig nye og mer raffinerte låneprodukter slik at man nå får anledning til å bygge egen velferd med lånte penger. Slik har finansnæringen gradvis tatt over deler av statens rolle for å sikre velferdsgoder og skapt et pengemarked som tidligere ikke hadde eksistert. Når tilgangen på velferd i økende grad går gjennom lån vokser utlånene til husholdene som i sin tur gjøres avhengig av utviklingen på de finansielle markedene. Rentene svinger, tilgangen på lån varierer og det samme gjør prisen på velferdsgoder som bolig, bil, strøm, utdanning og ferier.

Den største ulempen ved finansialiseringen er at den har tilført ustabilitet i økonomien på alle nivåer, noe det økende antallet av økonomiske kriser siden 1980tallet er et tydelig uttrykk for (Harvey 2005). En finansialisert økonomi kjennetegnes ved at den baserer seg på lån fremfor egenkapital ved finansiering og spekulasjoner fremfor produktive investeringer, dette skaper et ustabilt markedssystem. Kriser som kan nevnes er den latinamerikanske krisen (1982), Volcker Shock i Mexico (1982-1984), gjeldskrisen i vesten (1988-1992), valutakursvanskelighetene i Europa (1992), den Mexikanske obligasjonskrisen (1994), den øst Asiatiske krisen (1997-1998), den russiske krisen (1998-1999) dot.com boblen (2000), Den argentinske krisen (2001-2002) og den pågående finanskrisen (2008-) (Poppe 2011, 28). Slike kriser vil naturligvis ha stor innvirkning på det nasjonale nivået av betalingsproblemer. I Norge har man imidlertid de siste 20 årene stort sett opplevd gode økonomiske tider. Men som rapporten senere vil dokumentere empirisk kan man få betalingsproblemer selv under slike forhold. I en finansialisert økonomi trenger man nemlig ikke store omreguleringer eller økonomiske kriser for at en viss andel av husholdene kommer i betalingsvansker.

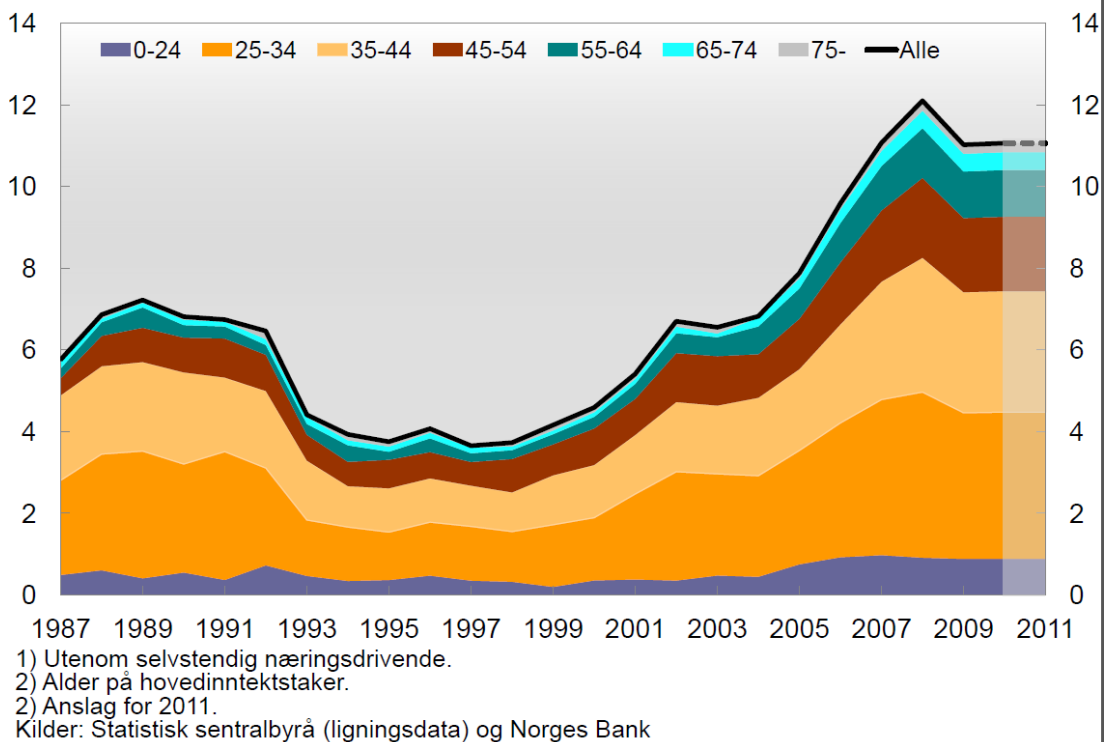
Finansialiseringen av den norske økonomien startet på 1980tallet. Liberaliseringen av boligmarkedet og dereguleringen av kredittmarkedet var spesielt avgjørende for tilføringen av nye risiki for betalingsproblemer. Når det gjelder boligmarkedet ble liberaliseringen iverksatt av Willoch-regjeringen på begynnelsen av 80 tallet. Da ble det lovlig med markedsprising av borettslagsleiligheter, oppløsning av eldre borettslag og oppdeling av leiegårder til selveierleiligheter. Dette førte til høyere boligpriser (Lunde 1990, 6). Når det gjelder kredittmarkedet var avviklingen av den direkte mengdereguleringen av bankenes utlån, og avskaffingen av rentereguleringen og primær- og tilleggsreservekravene helt sentrale tiltak i perioden 1984-1987 (Lunde 1990, 7). Utlånene til både forbrukere og foretak hadde en eksplosiv økning i denne perioden. Dette var i stor grad et resultat av økte boligpriser (Lunde 1990, 7). Økningen i boligprisene har fortsatt til i dag og er en av de tydeligste konsekvensene av finansialiseringen.

Figur 2-1: Utviklingen i totalt lånevolum, husholdenes gjennomsnittlige gjeldsbelastning og boligpriser pr. kvadratmeter 1981-2013. Norge. Prosent og 2013-kroner⁶.

I særlig de siste 20 årene har vi også sett at gjeldsgraden har blitt høyere for en voksende del av befolkningen. En høy gjeldsgrad (Utgift/Inntekt) er en betydelig likviditetsrisiko. Dette illustreres av figur 2-1 ovenfor. Her ser vi at økningen i husholdenes totale gjeld, gjeldsgrad og boligpriser følger hverandre. Denne utviklingen kan anses som en periodeeffekt som følge av de store politiske omveltningene som startet i begynnelsen av 1980-årene. Fra livsfaseteori vet vi at periodeeffekter ofte rammer ulike kohorter forskjellig ettersom deres livssituasjon er av ulik karakter (Elder jr. og Shanahan 1997, 24). Det er derfor sannsynlig at finansialiseringsprosessen har slått ulikt ut på forskjellige kohorter med tanke på betalingsproblemer.

Figur 1.28 Husholdninger¹⁾ med gjeldsbelastning på mer enn 5 ganger disponibel inntekt i ulike aldersgrupper²⁾. Prosent. Årstall. Til 2011³⁾

Figur 2-2: Husholdninger (utenom selvstendig næringsdrivende) med gjeldsbelastning på mer enn 5 ganger disponibel inntekt i ulike aldersgrupper (Olsen 2012, 18)

Figur 2-2 viser utviklingen i antall hushold med gjeldsbelastning på mer enn 5 ganger disponibel inntekt fra 1987 til 2011. Disse husholdene er spesielt sårbare for renteøkninger, inn-

⁶ Kilder: Norges Bank (totalt lånevolum til husholdene), SSB (gjennomsnittlig gjeldsbelastning) og Norges Eien-
domsmeidlerforbund (boligpriser).

tekstbortfall og boligprisfall (Olsen 2012, 19). En tydelig utvikling er at andelen av husholdninger med gjeldsbelastning på mer enn 5 ganger disponibel inntekt har økt i samtlige aldersgrupper siden midten av 90-tallet. Etter finanskrisen i 2008 har det totale omfanget av høy gjeldsgrad sunket noe og stabilisert seg. Et viktig poeng er at gjeldsgraden har økt med ulikt omfang i forskjellige aldersgrupper. Spesielt innen aldersgruppen 25-34 år har gjeldsgraden økt mens den så å si er uendret for de over 75 år. Dette kan være et uttrykk for dereguleringen som en periodeeffekt som har ført til ulik utvikling i gjeldsgradsnivået i de aktuelle aldersgruppene. Dette er i seg selv en indikasjon på at sjansen for betalingsproblemer kan være ulik i ulike livsfaser.

Generelt kan en si at husholdene i stadig større grad må opptre som spekulanter ved boligkjøp. Husholdene er langt på vei avhengig av tilbudet på lånte penger og av at boligen stiger i verdi. En bolig er ett objekt, som står på ett sted og som varierer mye i verdi. I følge økonomisk teori er dette risikabelt (Røed Larsen og Mjøllhus 2009, 38). Risikoen er særlig knyttet til markedsutviklingen: at boligprisene vil fortsette å øke, at rentenivået vil holde seg lavt, at arbeidsmarkedet vil holde seg stabilt, og at ens egen utdanning forblir salgbar. Videre er det risiko knyttet til at ekteskap/samboerskap ikke brytes, og at husholdsmedlemmenes helse vil holde seg (Poppe og Lavik 2013, 13).

Parallelt med liberaliseringen av boligmarkedet ble kredittmarkedet deregulert. Dette gikk enkelt sagt ut på at tilgangen på lånte penger økte for alle. En svært viktig konsekvens av dette er som nevnt at det åpnet seg muligheter til å skape egen velferd med lånte penger – også til formål utover boligkjøp (Poppe og Lavik 2014). Dette oppnås gjennom aktiv bruk av finansielle produkter for investering, sparing og lån. Lån og kreditt har relativt raskt blitt alminneliggjort og instituert som en tatt-for-gitthet i sosiale relasjoner. Prosessen har skjedd gradvis; i 80-årene ble boligkjøp med lån til markedsbetingelser alminneliggjort, lån til forbruk ble allment akseptert på 90-tallet og lånefinansiert alderdom ble alminneliggjort på 2000-tallet (Poppe og Lavik 2013, 12). Vi har fått en utbredt investeringsideologi og dessuten en aksept for at både fremtidig inntekt og formue kan utnyttes til rent forbruk (Poppe, Collard, og Jakobsen 2013). Dette kan tenkes å gjøre husholdene mer utsatt for betalingsproblemer.

Som tidligere nevnt har finansnæringen vært kreative og stadig ekspandert tilbudet av finansielle produkter. Både tilgangen på finansielle produkter og muligheten til å betjene økonomiske forpliktelser avhenger selvsagt av egen økonomi og livssituasjon. For eksempel er det slik at også lavinntekts-hushold og hushold uten boligformue blir tilbudt finansielle produkter, men da til en høyere pris og rente. Et låneopptak er videre en forpliktende avtale mellom bank og låntaker. Fra husholdets synspunkt må slike handlinger baseres på korrekt kunnskap om egen økonomi og hva som er fornuftig i et livsfaseperspektiv. Men slik kunnskap og erfaring varierer langs sosiale skillelinjer som klasse, utdanning og alder (Poppe og Lavik 2013, 13). Dette er spesielt kritisk når oppbyggingen av velferd er markedsavhengig og verdien av husholdets investeringer og belåning til enhver tid er avhengig av tilstanden i markedene. I en økonomi som er stadig mer risikofylt og krever en større grad av kompetanse og innsikt vil det alltid være noen som trår feil. Når markedene svinger vil konsekvensene slå ulikt ut for forskjellige hushold.

I tillegg er opprettholdelse av velferdsgoder som kontantstøtte, lave barnehagekostnader, gratis utdanning, billige helsetjenester og stabilt skatte- og fradragnivå er også helt avgjørende for hushold flest. Bortfall av en eller flere av disse forutsetningene kan true husholdsøkonomien i ulike livsfaser, avhengig av deres til enhver tid tilknytning til nevnte markeder og avhengighet av statlige velferdsytelser. For også den nasjonale økonomien knyttes stadig opp mot finansielle produkter. Velferdsordningene i Norge er typisk finansiert gjennom skatt men en økende grad av statlig inntjening skjer gjennom kapitalinvesteringer. Et eksempel er pensjonsfondet som er basert på investeringer av oljeinntekter i eiendom, aksjer og obligasjoner over hele verden. Finansialiseringen har videre åpnet opp for lån som middel til å bedre og betale ut sosiale velferdsgoder. Staten baserer seg derfor på behandling av kort- og lang-

siktige lån fra private og offentlige investorer. Dette kobler velferdstilbudet mer eller mindre direkte opp mot finansnæringen (Poppe 2011, 30).

2.3 Aktørbaserte forklaringsposisjoner

2.3.1 Den individualistiske posisjonen

Selv om finansialiseringen utvilsomt har ført til at husholdenes økonomi i økende grad avhenger av makroøkonomiske prosesser har diskusjonen i Norge rundt fordelingen av betalingsproblemer vært preget av individualistiske forklaringstyper. I norsk sammenheng er det særlig Lars Gulbrandsen som har representert aktørperspektivet gjennom sin utpregete individualistiske tilnærming til fenomenet. Gulbrandsen lanserte dårlig betalingsmoral, manglende økonomisk oversikt og dårlig økonomisk samarbeid innad i husholdene som forklaringer på at regninger ikke blir betalt (Gulbrandsen 1999, 43). Han stilte seg også kritisk til at omfanget av gjeldskrisen som følge av dereguleringen var så stor som alle skulle ha det til. Ved å innta en slik posisjon impliserer han også at endringer i husholdenes rammebetingelser etter dereguleringen i mindre grad har påvirket husholdenes økonomi (Tufte 2005, 33).

Riktignok anser Gulbrandsen betalingsproblemer også som et tradisjonelt fattigdomsproblem, men argumentasjonen hans bygger også på betraktninger om betalingsmoral. Dette kommer for eksempel til uttrykk i en undersøkelse om misligholdte lån i DnB der han finner at 3 av 4 som misligholder lån er menn.

«Kvinnens betalingsmoral kan være bedre enn menns, men det kan også skyldes at kvinner gjennomgående er registrert med mindre lån enn menn» (Gulbrandsen 1993, 34).

I rapporten *«Å betale for sent. Dårlig råd eller dårlig moral?»* (Gulbrandsen 1999) baserer han analysene på to tverrsnittundersøkelser fra 1995 og 1997. Ved å sammenligne svarfordelingene på tre spørsmål mente han å kunne påvise en økning i betalingsproblemer forårsaket av slett betalingsmoral.

Først spør han:

”Har det i løpet av det siste året forekommet at husholdningen har betalt noen av følgende regninger etter at betalingsfristen løp ut?”

De som svarer ja her blir i tillegg spurt følgende.

”Har du mottatt purring på regning av denne typen?”

For å skille mellom betalingsvilje og evne spør Gulbrandsen også om følgende.

”Har familien i løpet av det siste året kommet opp i situasjoner hvor en ikke har penger til å betale regninger eller avdrag innen forfallsdato – og derfor mottar en purring?”

De som svarer nei på dette spørsmålet og i tillegg har svart at de har mottatt purringer ansees for å ha slett betalingsmoral. Gulbrandsen finner at denne gruppen har økt med 6 % poeng og hevder derfor at økningen i betalingsproblemer til dels kan forklares av dette.

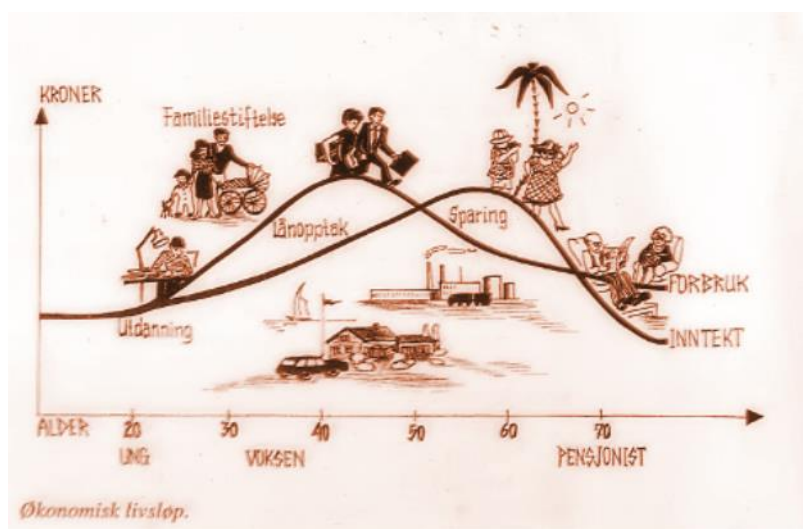
I rapporten *Når gjelda ikke blir betalt* (1993) kategoriserer han årsaker til betalingsproblemer, basert på saksbehandlerne i DnBs vurderinger av hva som har forårsaket problemene (Gulbrandsen 1993, 41). Årsakene grupperes i to hovedkategorier; inntektsbortfall og for høy belåning/forbruk. Denne grupperingen kan forstås som et skille mellom årsaker misligholderen ikke kan klandres for og årsaker misligholderen selv er skyld i (Tufte 2005, 34). Gulbrandsens individualistiske perspektiv forsøker å identifisere kausalprosesser på individnivå. Ved en slik tilnærming blir betalingsproblemer fort et resultat av manglende evner til økonomisk styring av ulikt slag. Dermed har folk selv skyld i sine betalingsproblemer, og må derfor langt på vei selv ta ansvaret for situasjonen og bære konsekvensene av dette. Faren ved et

slikt resonnement er at de store politiske endringsprosessene på husholdsnivå lett kan oversees.

2.3.2 Aktørperspektivet. Livsfasemodell fra klassisk økonomi

Innen tradisjonell økonomisk teori er ofte enkeltindividet og dets handlinger det analytiske utgangspunkt (Smelser og Swedberg 2005, 4). Det er vanlig å anta at husholdene benytter kredittmarkedet til å jevne ut forbruksmønsteret over livsløpet. Dette kalles *the life cycle income hypothesis* (Barba og Pivetti 2009; Vatne 2008; Ramasundaram og Aiswarya 2011). Tilnærmingen forutsetter at aktørene er *rasjonelle*. Med dette siktes det til at aktørene har gitte og stabile sett av preferanser og ut fra dette foretar rasjonelle valg som er nyttemaksimerende. Ens preferanser er forstått som ønskverdige fremtidige tilstander (Aakvaag 2008, 103). Disse ønskene er komplette og transitive hvilket betyr alle tilgjengelige ønsker lar seg rangere på en konsistent måte (Aakvaag 2008, 103–104). Den rasjonelle aktøren har videre oppfatninger om hvilke handlingsalternativer som finnes og konsekvensene av dem (Aakvaag 2008, 104). Ut fra dette gjør den rasjonelle aktør et bevisst handlingsvalg, som i lys av aktørens oppfatninger, fremstår som det beste middelet for å oppnå målet (Aakvaag 2008, 109).

I et moderne samfunn er man nødt til å porsjonere livsinntekten (Borgeraas 1999). Med dette siktes det til at de samlede utgiftene ikke bør overstige de samlede inntektene gjennom et helt liv. I noen perioder av livet vil man oppleve likviditetsoverskudd mens man i andre faser må tåle underskudd⁷. Dette betyr at det i noen faser av livet vil lønne seg å låne penger, mens det i andre faser lønner seg å spare.

Figur 2-3: Økonomisk Livsløp (Ottesen et al. 1996, 92)

Figur 2-3 illustrerer et ideelt økonomisk livsløp. Med forbruk siktes det både til varige og midlertidige goder. Utgangspunktet for teorien er at husholdsinntekten varierer gjennom livsløpet. Inntekten vil gradvis øke fra de første årene i yrkeslivet for så å synke inn mot pensjonsalder. For å opprettholde et jevnt forbruksnivå låner man mer i startfasen av yrkeskarrieren pga. lav inntekt og egenkapital. Dette er imidlertid ikke tilfellet i den senere perioden av livsløpet da det antas at man tærer på midler oppspart rundt den tiden da inntekten var på sitt høyeste.

Det gjelder derfor å låne og spare i riktig fase i livsløpet. Det er flere måter å dele inn et økonomisk livsløp på. Ifølge Boye (2008, 531) kan dette for mange grovt sett deles inn i 7 faser.

⁷ Et likviditetsoverskudd vil si det man har igjen til dekning av mer luksuspreget forbruk etter at nødvendige utgifter er betalt (herunder lån, skatter og avgifter samt rimelig forbruk etter SIFOs standardbudsjett) (Boye 2008, 537). SIFOs standardbudsjett http://www.sifo.no/page/Lenker/Meny_lenker/10242/10278

Fase 1: Her bor man alene og er enten under utdanning eller yrkesaktiv. Dersom man går inn i arbeidslivet rett etter endt grunntdanning vil man starte med en relativt lav lønn. Økonomien kan allikevel være god dersom man bor hjemme og betaler lite for kost og losji. Er man under utdanning vil en vanligvis opparbeide seg gjeld i denne fasen.

Fase 2: Dette kan også kalles en etableringsfase der man inngår et samliv og etablerer seg på boligmarkedet. Til tross for store utgifter knyttet til etableringen og lav lønn for de som nettopp har avsluttet utdanningen, kan økonomien allikevel være god så lenge begge er yrkesaktive. I denne fasen vil en altså kunne oppleve et likviditetsoverskudd.

Fase 3: Når barna innfinner seg vil utgiftene øke. En vil for eksempel ha flere munnar å mette og ha utgifter knyttet til barnepass (barnehage o.l.), eventuelt bortfall av en av foreldrenes inntekt. Den samlede husholdningsinntekten vil fortsatt være lav sett i forhold til senere faser og flere vil ha en trang økonomi i denne fasen.

Fase 4: Etter hvert som barna blir eldre bortfaller behovet for barnepass og begge foreldre kan jobbe fullt. Lønnen har steget siden fase 3 og mange par ønsker seg en større bolig. Dette vil øke de finansielle utbetalingene.

Fase 5: Når barna når tenårene øker utgiftene til fritidssysler o.l. De finansielle utgiftene knyttet til bolig vil fortsatt være høye, dersom familien har anskaffet ny bolig. Inntekten har derimot trolig steget fra forrige fase.

Fase 6: Etter at barna har flyttet ut bortfaller de rene forbruksutgiftene knyttet til dem. Dette sammenfaller ofte med at boliglånet blir nedbetalt. Inntekten vil være høy og økonomien vil radikalt forbedres.

Fase 7: Pensjonistfasen er kjennetegnet ved reduksjon i inntekt men lave utgifter. Økonomien kan være romslig ved god pensjonsordning.

Et viktig poeng er at de fleste, i løpet av et økonomisk livsløp, både vil befinne seg i faser preget romslig og trang økonomi. Dette betyr at husholdene vil, avhengig av hvor de befinner seg i det økonomiske livsløpet, være sårbare for ytre, eksterne påvirkninger i ulik grad. Dette kan dreie seg om økt/mindre tilgang på lånte penger, renteøkninger, skilsmisser, arbeidsledighet etc. Som Boye selv presiserer vil velstandsutviklingen variere for ulike familietyper (Boye 2008, 539). Derfor må ulike hushold i forskjellige livsfaser planlegge økonomien ut fra hva som er rasjonelt i deres situasjon for å opprettholde et jevnt forbruksnivå gjennom livsløpet.

En finansialisert økonomi vil legge begrensninger på forutsetningene som ligger til grunn for et slikt perspektiv. For det første er det diskutabelt hvorvidt husholdene er i stand til å handle rasjonelt i en slik kontekst. Tilbudet av finansielle produkter er langt større enn tidligere og det er derfor diskutabelt i hvilken grad husholdene har oversikt over de handlingsalternativene som finnes. I tillegg vil konsekvensene av disse være vanskelige å forutse. Dette er dels fordi de finansielle produktene ofte er spesialiserte og innviklede slik at de er vanskelige å sammenligne og dels fordi husholdene er trukket inn i markedsøkonomien slik at det beste alternativet for husholdet hele tiden vil variere etter makroøkonomiske trender. Variasjoner i rentenivået vil for eksempel rokke ved forutsetningene for figur 2-3 som er å anse som en normativ modell for rasjonell disponering av ens midler gjennom livsløpet. Rentenivået kan tenkes å legge føringer på når det er lurt for husholdene å spare og forbruke og når de har mulighetene til å gjøre det utover den livsfasen de befinner seg i.

For det andre er det blitt vanlig – og sosialt akseptert – at «alle» skal bygge velferd med lånte penger, også de som ifølge Boye er i en fase av livet hvor man burde/skulle spare. En obser-

vasjon som støtter opp om dette er at stadig flere «låner seg gjennom livsløpet» og går inn i pensjonstilværelsen med betydelige gjeldsporteføljer (Winsnes 2013). Både det totale utlånet og gjennomsnittlig gjeld blant de eldste har økt drastisk de siste årene. Målt i 2012kroner økte gjennomsnittsgjelden i gruppen 55-66 år fra 2001 til 2008 med en faktor på 1,8 mens den tilsvarende økningen i aldersgruppen 67-79 år var 2,3 i perioden. Fra 1993 til 2012 økte den samlede gjelden i gruppen 55-66 år fra ca. 76mrd kroner til ca. 422mrd kroner, målt i 2012kroner⁸. For gruppen 67-79 var den tilsvarende økningen fra 32mrd til 142mrd kroner. En av mange medvirkende årsaker til dette kan være at det økte tilbudet av lånte penger i alle livets faser har muliggjort et høyt forbruksnivå gjennom hele livsløpet og dermed påvirket folks normative oppfatning av pengebruk.

Enkelte har hevdet at rasjonell aktør teori er anvendbar til å forklare all form for menneskelig adferd (Becker 1976, 8). Det er imidlertid diskutabelt i hvilken grad en slik teori kan legges til grunn for å forklare husholds økonomiske disposisjoner gjennom et helt livsløp. Dersom det hadde vært slik at aktørene hadde maktet å opptre rasjonelt i de ulike livsfasene - slik life cycle hypotesis forutsetter, ville husholdene stort sett unngått betalingsproblemer, samtidig som de maksimerer forbruksmulighetene. De betalingsproblemene som eventuelt hadde oppstått hadde i så fall langt på vei vært tilfeldig fordelt. Som denne rapporten skal vise er dette ikke tilfellet. Hva kan bidra til å forklare dette?

2.3.3 Et adferdsøkonomisk perspektiv

Flere har påpekt svakheter ved rasjonell aktør teori (Archer and Tritter 2000). Adferdsøkonomien er en relativt ny retning innen økonomien som modifierer forutsetningene i klassisk økonomi. Som forskningsfelt trekker den på innsikter fra psykologi og kognitive vitenskaper for å studere adferd i ulike markeds kontekster som avviker fra det rasjonelle (Yoong 2010, 8). Mennesker har en tendens til å overvurdere egne økonomiske evner og være overoptimistiske ovenfor miljøet de handler i (Yoong 2010, 11–12). I et slikt perspektiv fremstår ikke betalingsproblemer som et resultat av manglende evne til rasjonelle handlinger og dårlig betalingsmoral, men snarere som et resultat av allmennmenneskelige trekk og disposisjoner. Tre innsikter fra psykologien er særlig viktige. Som mennesker er vi *risiko-averse* og lar oss påvirke av *endowment effect*, samtidig som vi tenderer til *hyperbolsk diskontering* (Yoong 2010).

At mennesker er risiko-averse innebærer at mennesker foretrekker å unngå tap fremfor tilegne seg gevinster når de står ovenfor valget. Det innebærer at mennesker, av natur foretrekker å unngå et tap på 10.000kr fremfor å motta en gevinst av samme sum. Dette kan føre til at man unnlater å gjøre lønnsomme investeringer i frykt for tap. For eksempel kan det tenkes at man venter for lenge med å binde renten og ender opp med å gjøre dette på et mer ugunstig tidspunkt enn det man hadde muligheten til. Dette vil være ugunstig for en husholdsøkonomi og kan potensielt være en medvirkende årsak til betalingsproblemer.

Nært beslektet er *endowment effect* som innebærer at man tilskriver et objekt man eier en høyere verdi enn det man hadde vært villig til å betale for det. *Endowment effect* kan for eksempel tenkes å føre til at man holder på en eiendom lenger enn det som er lønnsomt.

⁸ Statistikken over utviklingen i samlet gjeld og gjennomsnittlig gjeld er hentet fra SSB.

<https://www.ssb.no/statistikkbanken/SelectVarVal/define.asp?SubjectCode=01&ProductId=01&MainTable=GjGjeld-eld-jAld&contents=GjennomGjeld&PLanguage=0&Qid=0&nvl=True&mt=1&pm=&SessID=3271060&FokusertBoks=&gruppe1=Hele&gruppe2=Hele&gruppe3=Hele&gruppe4=Hele&VS1=Landet&VS2=AlleAldre21&VS3=EierforhBo- lig5&VS4=&CMSSubjectArea=&KortNavnWeb=selvangivelse&StatVariant=&Tabstrip=SELECT&checked=true>.

Omgjøringen av gjeld til 2012 kroner er beregnet i smarte pengers inflasjonskalkulator.

<http://www.abcnyheter.no/penger/kalkulatorer/2009/01/25/inflasjonskalkulator>

Dermed kan man ende opp med å selge den til en langt lavere pris enn man hadde mulighet til tidligere og kanskje får betalingsproblemer på toppen av det hele. At mennesker er loss-averse kombinert med at man lar seg påvirke av endowment effect fører lett til en slags en innebygd preferanse for status quo – noe som i mange tilfeller kan være irrasjonelt (Yoong 2010, 9).

Hyperbolic discounting sikter til at mennesker har vanskelig for å utsette behov. Dette kan illustreres med at når man står ovenfor to belønninger, en i nær fremtid og en i fjernere fremtid vil man foretrekke den som er nærmest i tid. Den relative diskonteringen eller nedvurderingen av belønningen av en dags utsettelse antas å være sterkere dersom utsettelsen finner sted i dag enn om for eksempel et år frem i tid (Poppe, Tufte, og Borgen 2011). Dette kan føre til at folk foretar økonomiske valg på kort sikt som de vil angre på lang sikt. Det kan derfor tenkes at betalingsproblemer også skyldes en form for spontanitet i den grad husholdene orienterer seg mot tidsmessig, nære goder. Dette kan også være en direkte årsak til at husholdene finner det vanskelig å fordele midlene gjennom det økonomiske livsløpet slik det er skissert i figur 2-3.

Nok et kjent begrep fra adferdsøkonomi er Mental accounting. Mental accounting er settet av kognitive operasjoner, brukt av individer og hushold til å kode, kategorisere og evaluere økonomisk aktivitet (Wilkinson 2008, 150). Begrepet er anvendt i de situasjoner hvor personer oppfatter og vurderer situasjoner der det er flere enn ett økonomisk utfall, spesielt med tanke på hvordan folk kombinerer disse utfallene. Husholdenes midler antas å bli gruppert i kategorier etter kilder og ulike bruksformål. Det er to hovedmåter å gruppere midlene på (Wilkinson 2008, 161). Den første er etter liquidity. Mynter og sedler er mest flytende, deretter følger penger på brukskonto og sjekkhefter og aksjer. I den andre enden av skalaen finner fremtidige inntekter og langsiktige sparingskontoer slik som pensjonssparing. Boligformuen står for det meste urørt⁹.

Den andre måten å inndele midlene på i mental accounting tar for seg «realiserte» og «verdipapir-relaterte» velferdsøkninger og - tap. «Verdipapir-relaterte» økninger og tap skjer først og fremst som følge av endringer i aksjekurser og eiendomspriser, men også som følge av revurderinger av verdien på ting man eier. Realiserte verdiøkninger, derimot, dreier seg om en mer direkte form for økning i ens disponible ressurser. Dette kan for eksempel være en lønnsøkning eller lottogevinst. Tilbøyeligheten til å forbruke fra slike verdipapir-relaterte økninger er langt lavere enn ved realiserte økninger. Hovedinnsikten fra teorien om mental accounting er at individer og hushold organiserer midlene i ulike pengehauger og at tilbøyeligheten til å forbruke av de forskjellige haugene er ulik. I noen tilfeller øker denne formen for oppdeling av økonomien øker sjansene for betalingsproblemer. Et godt eksempel er at betalingsvilligheten ser ut til å være langt høyere ved bruk av kredittkort enn ved cash (Wilkinson 2008, 162).

I den grad mennesker har en tendens til ikke å handle rasjonelt er *valgarkitektur* et viktig begrep. Med dette siktes det til hvordan det strukturelle er lagt opp og påvirker husholdets valg. På engelsk er betegnelsen «nudge» et begrep som ofte er oppe til debatt i regulerings-sammenheng (Poppe, Tufte, og Borgen 2011, 549). Hensikten er å oppmuntre befolkningen til å ta riktigere valg uten at man tar i bruk hardere reguleringsformer som påbud og forbud. I næringslivet kommer «nudge» for eksempel til uttrykk i store varehus som IKEA og Elkjøp der forbrukerne må følge en fast løype der de blir eksponert for bestemte produkter i en bestemt rekkefølge utformet med det siktemål å få forbrukeren til å handle mest mulig. Lignende tankegang finnes også i hylleplassering av dagligvarer. Dermed kan sjansen for impuls-kjøp tenkes å øke (Poppe, Tufte, og Borgen 2011, 551). Tilsvarende kan gjelde for finansielle

⁹ Boligformue har blitt mer flytende i det siste som følge av mulighetene for å ta opp ytterligere lån med sikkerhet i boligen, rammelån er ett eksempel. Dette kommer jeg tilbake til senere i oppgaven.

produkter. Kundene kan lett la seg friste av kampanjetilbud på lån- og investeringsprodukter som ikke nødvendigvis er fordelaktige for husholdet i det lange løp.

Ideen om «nudge» kan imidlertid også utnyttes til forbrukernes beste gjennom forebyggende reguleringer. F.eks. kan utvalget av stadig flere og mer avanserte finansielle produkter fremstå som uoversiktlige og kompliserte for den vanlige forbruker. I en slik sammenheng er banken den profesjonelle aktøren, som sådan har den et spesielt ansvar. For å sikre husholdene i større grad mot betalingsproblemer kan bankene pålegges å tilrettelegge salgsprosedyrene slik at kundene velger de mest gunstige lånene, uavhengig av bankens egen inntjening. Et konkret eksempel kan være lån til bolig med avdragsfrihet versus nedbetalingslån. Enkelte hushold kan tenkes å ønske seg dette i perioder for å øke forbruksmulighetene, eller realisere en litt for kostbar boligdrøm. I slike tilfeller kan bankene spekulere i at inntekten til husholdet går opp over en periode på noen år og at de da begynner å betale avdrag. Hvis det allikevel skulle gå dårlig for husholdet sitter banken igjen med tilstrekkelig sikkerhet i boligen til at den unngår tap. I den grad lånekunder får dette presentert som en mulighet tidlig i låneprosessen øker risikoen for betalingsproblemer i fremtiden. Dette kan unngås med en bedre valgarkitektur hvor det legges inn barrierer mot avdragsfrie lån.

I den grad mekanismene som atferdsøkonomien løfter fram er allmenne og knyttet til den menneskelige natur, vil de i en finansialisert kontekst kunne fungere som mekanismer for både økt låneopptak og for at noen ganske enkelt får for mye lån og dermed må slite med å oppfylle låneforpliktelsene.

2.4 Strukturelle forklaringer

2.4.1 Deregulering og kriser

Strukturelle forklaringsposisjoner har hovedfokus på hvordan strukturelle endringer påvirker aktørene, herunder finansialiseringen av økonomien. Den tidlige forskningen rundt betalingsproblemer var derfor konsentrert om de umiddelbare konsekvensene av dereguleringen. Et eksempel på en slik forklaringsposisjon kan illustreres med deler av Lunde og Poppe sine arbeider. I den nevnte rapporten til Lunde (1990): *Ny-fattigdommen i Norge* er den strukturalistiske tilnærmingen til betalingsproblemer tydelig. De store politiske omveltningene som fant sted på 80-tallet tillegges en overvekt av forklaringen på økningen av betalingsproblemer mot slutten av tiåret. Teorien om deregulering og kriser handler altså om hvordan økonomiske reformer skapte nye rammebetingelser som systematisk endret husholdenes risikosituasjon.

De viktigste endringene dreide seg om liberaliseringen av boligmarkedet, dereguleringen av kredittmarkedet, omlegging av skattesystemet, innstrammingspolitikken og krisen i kommunesektoren (Lunde 1990, 6). Dette ble ifølge Lunde gjort i gal rekkefølge, for fort og til dels på feil grunnlag (Lunde 1990, 10–13). Konsekvensene av dette var en omfordeling av ressurser fra hushold i etableringsfasen til husholdene som var over denne fasen, fra familier med stor gjeldsbyrde til familier med formue, og fra eldre til yngre livsfaser (Lunde 1990, 14). Følgelig økte sannsynligheten for betalingsproblemer uforholdsmessig mellom disse gruppene. Når Lunde analyserer konteksten som husholdene befinner seg i peker han på at det er tidkrevende for hushold å omstille seg slike endrede rammebetingelser. Dette er mest fordi de ofte binder seg over lengre tid til faste utgifter som for eksempel lån. Men det har også sammenheng med at variable utgifter ofte er vanskelige å justere ettersom enkelte hushold ikke har særlig mye å gå på og fordi de har vent seg til et forbruksnivå som har betydning for deres evne til å delta i samfunnslivet (Lunde 1990, 13–19).

Året senere publiserte SIFO en ny rapport av Lunde og Poppe (1991) der det strukturelle perspektivet kom enda klarere frem. Tittelen på det tredje kapittelet er «Gjeldskrisen er struk-

turelt betinget» og allerede i det første avsnittet tas det sterk avstand fra et individualistisk perspektiv.

«I den offentlige debatten dukker det fra tid til annen opp synspunkter om at de som er i vanskeligheter har seg selv å takke. (...) Som vi håper å få frem med denne rapporten er en slik argumentasjon, hvor alle skjæres over en kam, i beste fall være svært overfladisk. Ingen seriøs tilnærming til problemfeltet kan unngå å legge merke til at årsakene bak disse familienes vanskeligheter er mange og svært komplekse» (Lunde og Poppe 1991, 31).»

Boligmarkedet blir særlig trukket frem som en strukturell drivkraft bak for den eksplosive veksten i utlånene til husholdene (Lunde og Poppe 1991, 41-42). To hovedmekanismer fremheves, *boligsløyfen* og *forbrukssløyfen*. Den førstnevnte er den primære. Som følge av liberaliseringen av boligmarkedet tok markedet over som fordelingsinstrument for køen (Lunde 1990, 6). Dette førte i sin tur til en prisvekst. I tillegg kom dereguleringen av kredittmarkedet. Dette ga en ytterligere rask og høy prisstigning som igjen førte til at bankene stadig ga høyere lån til kundene sine. Konsekvensene av dette var et stort skille mellom de som allerede eide bolig og de som skulle etablere seg. Boligeierne opplevde en enorm verdiøkning gjennom hele 80tallet som de kunne realisere ved salg (jfr. Figur 2-1). De som hadde ønske om å etablere seg måtte på den andre siden ta opp svært høye lån for å få det til. Med forbrukssløyfen siktes det til at hushold som eide sin egen bolig kunne dra nytte av økte boligpriser gjennom å stille boligen som sikkerhet for opptak av forbrukslån. Da boligkrakket inntraff mot slutten av 80tallet fikk dette katastrofale konsekvenser, spesielt for husholdene med høy gjeldsgrad.

Det som kjennetegner strukturelle tilnærminger er altså at forklaringene tar utgangspunkt i mekanismer på makronivå som fordeler inntekter og utgifter mellom husholdene. Det er dette som definerer rammebetingelsene for husholdenes økonomiske handlingsrom og deres muligheter til på mikronivå å tilpasse og omstille seg (Tuft 2005, 39). På ethvert tidspunkt vil slike muligheter variere mellom ulike hushold etter hvordan de påvirkes av mekanismene på makronivået. Altså vil betalingsproblemer systematisk ramme sosialt identifiserbare strata. I den norske offentligheten og i den politiske debatten fikk Lundes argumentasjon om at gjeldsproblemer i stor grad var strukturelt betinget – og dermed langt på vei uforskyldt - klart gjennomslag i arbeidet med gjeldsordningsloven (Tuft 2005, 42). I finanskomiteens innstilling står det for eksempel følgende.

«Komiteen vil bemerke at utviklingen i 1980årene, med sterk kredittekspansasjon og etter hvert høyere realrente, kombinert med fallende eiendomsverdier, har bidratt til at mange har fått alvorlige gjelds og betalingsproblemer. (Innst 0. nr. 90 (1991-1992)).»

Barba og Pivetti (2009) er et annet eksempel på en strukturell tilnærming til økonomisk handling. De har studert økningen i betalingsproblemer blant hushold i USA, og er kritiske til life cycle hypothesis. De har studert økningen i betalingsproblemer blant hushold i USA. Deres egen empiri og empiri fra mange land viser at for hushold i lav- og midtsegmentet av inntektsfordelingen er 1) gjeldsgraden høyest 2) gjelden i forhold til eiendeler høyest. 3) avdragsbetaling i forhold til inntekt størst. Følgelig er det også i dette segmentet at økningen i utbredelsen av betalingsproblemer er størst. De er kritiske til påstanden om at individuelle aktører makter å planlegge en sunn balanse mellom inntekter og utgifter slik det forutsettes i klassisk økonomisk teori. Utgangspunktet for skepsisen er en endring i inntektsdistribusjonen etter dereguleringen av kredittmarkedet. De rike har blitt rikere og den relative avstanden til midt- og lavinntektssegmentet har økt. Økt opptak av lån og dermed en økning i betalingsproblemer i denne gruppen er et resultat av et forsøk på å opprettholde den relative standarden av forbruk i forhold til høyinntektsgruppen. Barba og Pivetti ser forbruk som sosialt orientert og hevder at forbruket i vesentlig grad orienteres relativt etter samfunnsklassene rundt seg. Når inntektene redistribueres slik at den relative avstanden mellom de rike og de øvrige øker, forsøker de i midt- og lavinntektssegmentet å tette dette gapet gjennom lånefinansiert forbruk. I den grad denne teorien stemmer vil de som befinner seg tidlig i livsløpet og yrkes-

karrieren tenkes å bli hardt rammet av betalingsproblemer ettersom flere av disse antakeligvis befant seg i et lavinntektssegment. En slik teori er også i tråd med Lundes(1990) tankegang der han hevder at de politiske omveltningene på 80tallet førte til en omfordeling av ressurser. Dette rammet i størst grad unge hushold i etableringsfasen og effekten ble sterkere jo lavere inntekten var.

Mye norsk og internasjonal forskning tyder på at omfattende endringer i økonomiske rammebetingelser bidro til å øke risikoutsattheten for mange hushold forut for gjeldskrisen på slutten av 1980tallet og starten av 90tallet. Gjeldskrisen var nemlig ikke unik for Norge, de fleste europeiske land opplevde tilsvarende kriser rundt samme tidspunkt. Det er lite sannsynlig at betalingsproblemene som mange fikk skyldtes en forverret betalingsmoral over hele Europa (Tufte 2005, 43).

2.4.2 Penger som sosial relasjon

I et finansialisert system endres pengers form og mening (Lewitt 2010). Dette kan vanskeliggjøre rasjonell handling. Carruthers og Ariovich peker på at husholdene har tilgang på to hovedtyper av penger – ens egne penger og andres penger (kreditt). Innen begge formene for penger er det kompliserende faktorer som kan gjøre det vanskelig for husholdene å disponere dem på en fornuftig måte. Sosiologisk teori anser videre penger som en sosial relasjon og kanskje er det slik at sosiale relasjoner i noen tilfeller er viktigere å pleie enn å underlegge rasjonelle hensyn.

Standarddefinisjonen av penger er et objekt som utfyller fire funksjoner: det er et universelt medium for bytte, en standard for verdi eller regneenhet, et middel for å lagre formue og en standard for utsatt betaling. Mye sosiologisk teori er kritiske til denne definisjonen (Carruthers og Ariovich 2010, kap. 3). I vårt samfunn kan penger fremkomme i flere former, mynter, sedler, sparekontoer, sjekker for å nevne noen. Ikke alle formene for penger er like egnet til de fire funksjonene i standarddefinisjonen. Mynter og sedler er for eksempel i størst grad egnet som byttemiddel men i mindre grad egnet som middel til å lagre formue. Det går også skiller mellom bruk av pengeform innad i funksjonene. Penger og mynt egner seg som byttemiddel der det er snakk om små beløp mens sjekkhefter og bankkort oftere tjener som byttemiddel i byttehandler som involverer store beløp.

I tillegg til dette har vi kreditt. Hushold har i lang tid måttet låne penger til ulike formål men kredittens rolle i en finansialisert økonomi er vesensforskjellig fra tidligere. Som allerede nevnt er husholdene i mange deler av livsløpet avhengige av kreditt for å finansiere både boutgifter og forbruk. Økonomiske buffere er derfor en stor fordel å inneha, men ikke alle hushold har midler til å bygge opp en buffer av tilstrekkelig størrelse.

Pengers sosiale aspekt kommer til uttrykk i flere former. For eksempel avhenger bruken av penger av deres opprinnelse. Zelizer (1994, 3) viser hvordan sexarbeidere i Oslo skilte mellom «skitne» og «rene penger». «Skitne» penger de tjente gjennom prostitusjon ble brukt annerledes enn «rene» penger de tjente på mer allment akseptable måter. Penger fra velferdsstaten slik som offentlige stønader eller andre former for lovlig inntekt ble ansett som rene og ble nøye budsjettert og satt av til boutgifter og regninger. Penger fra prostitusjon ble raskt sløst bort på «å gå ut», shoppe, narkotika og alkohol.

Individer kan også revaske «skitne» penger og seg selv ved å benytte de til sosialt respektable formål.

Bruken av penger varierer også etter sosial kontekst. Sosiale normer begrenser anvendelsen av både penger og markedsprisregler (Carruthers og Ariovich 2010, kap. 3). McGrow og Tetlock (McGrwaw og Tetlock 2005) skiller mellom moralsk akseptable rutineavveininger og tabuavveininger. Et eksempel på det førstnevnte er avveininger mellom pris og kvalitet under

dagligvarehandel. Tabuavveininger vil være å sette sekundære verdier, slik som tid og lettvinthet opp mot verdier av mer hellig karakter. Det vil være fullt akseptabelt å vente et år med å kjøpe en PC modell i påvente av en prisnedgang. Derimot vil en i vår kultur stille seg dømmende ovenfor foreldre som gjør det samme med nødvendig medisin til egne barn.

Pengers mange ansikter og systemet (markedsøkonomien) de er innlemmet i kompliserer bruken av husholdenes midler. Betalingsproblemer kan derfor tenkes å være en følge av manglende kontroll. Det er også mulig at betalingsproblemer skyldes en form for sosial treghet ved at ressursene ikke uten videre kan flyttes mellom de ulike pengehaugene. Dette kommer jeg tilbake til.

2.4.3 Standardpakker som et livsfaseperspektiv i en finansialiseringskontekst

En mer overgripende teori om penger som sosial relasjon finnes i et gammelt og glemt begrep fra amerikansk sosiologi: Standardpakker. Begrepet er ment å fange opp sosialt konstituerte forbruksmønstre og er i første rekke utviklet av Riesman og Rosebourgh (1955) og Parsons og Smelser (1956). Selvet begrepet om standardpakker sikter til normalforbruket i sosiokulturelle kontekster og er en sammensetting av varer og tjenester husholdene må inneha for å opprettholde en akseptabel levestandard. Dette inkluderer både livsnødvendigheter og såkalte signalvarer som er spesielt egnet til å markere sosial status. Symbolisering av sosial tilhørighet og prestisje er en vesentlig del av husholdenes forbruksorientering. Det antas at ulike sosiale lag og samfunnsklasser har ulike standardpakkeorienteringer og at forbrukerne etterstreber å omsette sine – ofte knappe - økonomiske ressurser i sosial status (Poppe og Jakobsen 2009, 25). Dette er en tanke i tråd med Bourdieus klassiske studier av klassebestemt smak og behag (Bourdieu 1995).

Standardpakker er først og fremst brukt som et analyseverktøy for å forklare variasjoner i forbruksmønsteret mellom klasser. Men forbruksforventningene som rettes mot husholdene varierer også etter tidsperiode og livsløp. Parsons og Smelser bruker derfor begrepet til både å beskrive forbruk som forankret i klasser og i livsfaser. Det siste handler om at behov og forbruksforventninger endres i takt med husholdsmedlemmenes alder og sosiale roller. Enkelt sagt er det slik at en gitt sammensetting av varer og tjenester kan være sosialt akseptabelt i en fase av livet mens den ikke holder mål i en annen. For eksempel vil ikke den materielle standarden som ansees som akseptabel for et eneshushold i studenttiden være passende ved overgang til et tomannshushold og fast jobb. Den sosiale identiteten endres gjennom livsløpet. Dette forventes å bli kommunisert til omgivelsene gjennom å orientere seg i retning av nye, livsfasespesifikke varianter av de klassespesifikke pakkene. Det er mulig å tenke seg at enkelte har problemer med å omstille forbruket når de sosiale forventningene til dette endres, og at dette i ytterste konsekvens kan føre til betalingsproblemer.

Poppe og Jakobsen (2009) sin studie om kredittfinansiert forbruk i den danske middelklassen er den eneste studien av standardpakker i Norden. Her fant man at unge (25-35 år) og eldre (55-65 år) stiller seg til dels, svært ulikt til forbruk. Utgangspunktet for studien er identifiseringen av to ytterpunkter av økonomisk adferd gjennom fokusgruppeintervjuer. I den ene enden finner vi forbrukere uten boligformue som ønsker å opptre økonomisk fornuftig, men samtidig forsvarer en livsstil som kan fremstå svært ufornuftig. For eksempel finnes de, som på tross av en allerede presset økonomisk situasjon lånefinansierer store deler av forbruket sitt. I motsatt ende står eldre forbrukere med mye boligformue som handler mye mer forsiktig enn hva økonomien tillater, og således ikke utnytter de fordelene de har tilgang til gjennom lånemarkedet.

Poppe og Jakobsen finner store forskjeller i forbruksforventninger som rettes mot de to aldersgruppene. For eksempel er de identitetsgivende forbruksarenaene svært ulike. De yngre er hovedsakelig opptatt av eksterne og synlige arenaer som shopping, uteliv og reiser. Mens de eldre mer opptatt av hjemmet som base og holdepunkt. Videre kan en si at de yngre har et

høyere ambisjonsnivå for sin pakke ettersom de har en mer omfattende liste av varer og tjenester. Det er rimelig å anta at de i den yngste gruppen har flere prosjekter gående og ønsker å utfolde seg på en rekke områder som til dels er nye for dem i kraft av at de er i en etableringsfase både når det gjelder jobbkarriere, parforhold og det å stifte familie. Dette vil i så fall være et uttrykk for en alderseffekt. Det kan også tenkes at kohorteffektene spiller inn. De yngre er vokst opp i et forbrukersamfunn og har lært økonomi og internalisert norm og verdisystemer på en annen måte enn hva som er tilfellet for de eldre. De eldre har vokst opp på 50- og 60 tallet, i en tid preget av færre forbruks-goder og begrenset tilgang på lånefinansiering og kan således tenkes å ha blitt formet annerledes enn de yngre (Poppe og Jakobsen 2009, 68-69).

Et annet interessant funn i denne studien er at de unge er langt mer villige til å lånefinansiere forbruket sitt enn de eldre samtidig som de har ulike oppfatninger av hva som er greit å låne til. En kan si at de eldre har en annen lånerasjonalitet, det normative utgangspunktet er at forbruk skal finansieres med oppsparte midler og at kredittfinansiering bør begrenses. I tråd med pakkens ambisjonsnivå fremgår det at de yngre er langt mer villige til å kredittfinansiere deler av forbruket sitt på eksterne sosiale arenaer, dette kan for eksempel dreie seg om reiser. De eldre kredittfinansiering begrenser seg til forbruks-goder med akutte behov og større investeringer som bolig, bil og innbo. Informantenes svar i fokusgruppeintervjuene indikerer en alderseffekt. De eldre sier at de kan huske tider der de trolig hadde benyttet seg av kredittfinansiering, der det var tilgjengelig. De yngre uttaler at deres økonomiske praksiser er knyttet til en aldersbetinget situasjon og at den trolig vil endre seg i fremtiden. De yngre har dessuten et lavere bekymringsnivå for økonomiske risiki enn hva de eldre har. Dette er trolig en alderseffekt og kan for eksempel komme av at de yngre har mindre erfaring med økonomistyring (Poppe og Jakobsen 2009, 144).

Pakkene kan ansees som en sosial kode for hvordan knappe ressurser skal omsettes i sosialt akseptabel pengebruk, dermed fungerer de som en type sosial kunnskap som påvirker individuelle økonomiske valg. Pasons og Smelser (1956) påpeker at pakkens innhold er relativt stabil over tid såfremt inntektssituasjonen ikke endrer seg. Nettopp dette kan man argumentere for at skjedde under overgangen fra regulerte til deregulerte markedsregimer i 1980årene. Pakkenes innhold ble endret som følge av påfyll av likvide midler - altså først og fremst lånte penger. Det er mulig at standardpakkene som kunnskapskilde langt på vei er oppløst slik at den sosiale reguleringen av låneopptak svekkes. Vi har gått fra en situasjon hvor man normativt sett skulle unngå lån til en situasjon etter 30 år med finansialisering hvor det, litt satt på spissen, nærmest er blitt akseptert å låne penger til «alt». I den grad dette har noe for seg, vil årsakene til betalingsproblemer være knyttet til sosiale føringer og forestillinger om «det rette» snarere enn individuelt rasjonelle handlingsvalg.

Betalingsproblemer innebærer nærmest pr definisjon at husholdet, av ulike årsaker ikke lenger har råd til «pakken». Når husholdet kommer i slike situasjoner vil de gjøre alt for å beholde den (Poppe 2008). Man stritter imot å bytte til en dårligere/billigere pakke enn den man er vant med. Man opprettholder et forbruksnivå/ innfrir forbruksforventninger man ikke har råd til lenger. Dermed vil en ofte fremstå som økonomisk irrasjonelle. Kreditorne vil i slike tilfeller stå og se på at husholdene mestrer situasjonen på økonomisk sett ufornuftige måter, mens husholdene på sin side handler i henhold til sosiale føringer i deres nære omgivelser. For selv om man har et betalingsproblem vil kravene fra de sosiale omgivelsene være de samme. Dette forverrer betalingsproblemene på sikt og kan være svært alvorlig. Teorien om standardpakker setter søkelyset mot en omfattende sosial treghet, som ikke bare handler om forflyttinger av ressurser mellom ulike pengehauger, men om hvordan sosiale føringer på knappe ressurser skal håndteres for å opprettholde sosial status.

Til slutt er det viktig å anerkjenne at finansialiseringen har muliggjort giring av husholdets midler. Dette er viktig mekanisme som både endrer pakkens innhold og øker risikoen for betalingsproblemer. Når man låner penger på toppen av sparepengene for å kjøpe en bolig

eller et annet gode sier man at man girer investeringen (Røed Larsen and Mjøllhus 2009, 36). La oss ta utgangspunkt i et tenkt eksempel på giring av boliginvestering der både person A og person B har 1 million i egenkapital. Person A kjøper en bolig til 4millioner, A har dermed giret investeringen med 3 millioner. Dersom boligprisen stiger med 10 % er den nye verdien på boligen 4,4mill og kapitalgevinsten en 400.000 kroner. Dersom boligprisen synker med 10 % har A tapt 400.000kr, altså 40 % av egenkapitalen. Person B kjøper en bolig til 5 millioner kroner. Ved en prisstigning på 10 % vil kapitalgevinsten være på en halv million kroner, altså 100.000kr mer enn for person A. Ved et prisfall på 10 % vil person B imidlertid måtte tåle et tap 500.000kr, dette tilsvarer 50 % av egenkapitalen. Poenget er at jo mer man girer investeringen, desto større blir utfallsrommet for resultatet av handlingen. Store gjeldsbyrder øker likviditetsrisikoen. Hvis den slår inn og man altså ikke lenger kan håndtere boutgiftene, risikerer man å måtte selge med tap hvis tidene er dårlige. Men det største tapet er kanskje likevel av sosial karakter: man mister pakken, og dermed også den sosiale tilknytningen og identiteten.

2.5 Oppsummering

Økonomisk sosiologi skiller seg fra økonomisk teori på flere punkter (Smelser og Swedberg 2005, 4). Det viktigste skillet er at sosiologiens analytiske utgangspunkt oftere er på samfunnsnivå og der individet er startpunktet, sees det gjerne på som et sosialt konstruert produkt. Selv om den sosiologiske klassikeren Max Weber er kjent for sin metodologiske individualisme, og kan sies å ha bygd sitt sosiologiske rammeverk rundt individuelle handlinger, er hans forståelse av disse vesensforskjellig fra økonomenes. Individuelle handlinger er kun av sosiologisk interesse dersom de er sosiale eller «tar høyde for andre individers adferd og dermed er orientert i deres retning» (Weber 1978, 2:4). Et viktig skille er altså at økonomisk teori i mindre grad synes å anta at aktørene er sammenkoblet enn hva sosiologien gjør, der man tar utgangspunkt i at aktører influerer hverandres handlinger. Dette gjør at sosiologien er nødt til å gå bredere ut enn økonomisk teori og ta begreper som klasse, kultur, normer, makt og affektivitet i betraktning for å forklare handlinger og dermed også betalingsproblemer.

I dette kapitlet har vi sett at ulike teoretiske tilnærminger kan bidra til å kaste lys over hva som forårsaker betalingsproblemer i ulike faser av livet. Fra aktørbaserte teorier kan betalingsproblemer knyttes til individuelle egenskaper ved aktøren, avvik fra rasjonell handling og allmennmenneskelige trekk. Selv om det meste av tidligere forskning tyder på at betalingsproblemer systematisk rammer sosialt identifiserbare grupper i samfunnet har individorienterte forklaringer også fått gjennomslag i gjeldsordningsloven¹⁰.

Gjeldsproblemene skal altså i størst mulig grad være uforskyldte slik at de ikke er moralsk støtende og det skulle heller ikke være en lukrativ løsning (Tuft 2005, 61). I tillegg kan det tenkes at aktørbaserte, psykologiske (Directorate-General for Employment, Social affairs og Equal Opportunities 2008, 19) og biologiske faktorer (Guldbrandsen 1993, 34) også spiller inn. Disse faktorene overlates imidlertid til de gjeldende fagdisiplinene.

Et sosiologisk perspektiv legger typisk til grunn at forbruk i svært stor grad er sosialt orientert. Dette impliserer at aktørene ikke nødvendigvis ønsker å handle formålsrasjonelt med sikte på å maksimere forbruksmulighetene gjennom livsløpet. Det impliserer også at aktørene, i større grad enn i økonomisk teori, lar seg påvirke av ytre strukturerer. Et sosiologisk perspektiv på betalingsproblemer innebærer å gi konteksten forrang, og fortolke empiriske funn med utgangspunkt i strukturelle og sosiale føringer på husholdenes økonomiske atferd.

¹⁰ En gjeldsordningslov må balanseres mellom flere hensyn. Den skal sikre skyldnere med en uoverkommelig gjeldsbyrde mulighet for en ny start, uten at fordringshavernes rett til betaling svekkes mer enn nødvendig. Det er viktig at ordningen ikke svekker den alminnelige betalingsmoral, eller utfordrer den rådende rettsbevissthet i samfunnet. (Ot.prp. nr. 81 (1991-1992)).

Som allerede påpekt, innebærer dette en antagelse om at individer handler på bestemte måter når konteksten endres. Her siktes det spesielt til ens livsfase og den finansialiserte økonomien. Kohorteffekter, alderseffekter og periodeeffekter vil nødvendigvis måtte være sentrale begreper. Med dette vender vi oss til den empiriske analysen.

3. Data og metode

3.1 Innledning

I dette kapittelet presenteres rapportens datamateriale samt de metodiske valg og vurderinger som er gjort. Som beskrevet i kapittel 1 og 2 er det teoretiske utgangspunktet en antagelse om at årsaksmekanismene knyttet til betalingsproblemer varierer mellom livsfaser. For å undersøke dette gjøres 3 analyser. Oppgavens hovedanalyse er en logistisk regresjonsanalyse gjort på et sammenslått datasett bestående av SIFO-Surveyen fra 2012 og 2013. Det er også blitt gjort logistiske regresjonsanalyser av tversnittdata fra SIFO-Surveyen i 1990, 1994, 1998, 2005, 2009 og et sammenslått datasett fra 2012 og 2013 (det samme som er brukt i hovedanalysen). I tillegg er det gjort en analyse av problemgruppens subjektive oppfatninger av årsakene til deres betalingsproblemer, der det sammenslåtte datasettet fra 2012 og 2013 er brukt. De empiriske analysene rapporteres i kapittel 4, 5 og 6.

3.2 Datagrunnlag

For å kunne undersøke om årsakene til betalingsproblemer varierer mellom livsfaser på en god måte må dataene oppfylle en rekke krav. For det første må de tillate og skille mellom livsfaser. Dette innebærer et tilstrekkelig antall observasjoner innen hver livsfase. I tillegg må dataene muliggjøre en systematisk sammenligning av årsaksmekanismer mellom livsfasene. Datagrunnlaget må derfor bestå av et sett variabler som kan tjene som gode indikatorer på dette. Dessuten må dataene kunne tillate og trekke på innsikter fra både et struktur- og aktørperspektiv. Dersom hensiktsmessige tiltak mot betalingsproblemer skal kunne utvikles på bakgrunn av resultatene fra den forestående analysen må datasettet dessuten være av nyere dato. Disse kravene er i stor grad oppfylt.

Analysene er basert på SIFO-surveyen¹¹ fra 1990, 1994, 1998, 2005, 2009, 2012 og 2013. Dette er en årlig undersøkelse der en del av spørsmålene gjentas i hver runde. Siktemålet med undersøkelsen er å få økt innsikt i forbrukernes situasjon, med vekt på hvordan forbrukerne orienterer seg og gjør sine valg i markedene (Lavik 2013). Gjeldsproblematikken er et sentralt tema i denne undersøkelsen¹². Datasettene inneholder blant annet variabler som er godt egnet til å analysere gjelds- og betalingsproblemer. Disse kan både knyttes direkte til både et aktørperspektiv og et strukturperspektiv. SIFO-surveyen benyttes ofte i prosjekter der populasjonen er hele den voksne norske befolkningen. Avhengig av måletidspunkt består utvalget av mellom 1000 og 2500 respondenter i alle aldre. SIFO-surveyen muliggjør dessuten analyser på både husholdsnivå og individnivå.

I de 25 årene SIFO-statistikken har eksistert har det vært brukt ulike innsamlingsmetoder. Inntil midt på 1990-tallet ble undersøkelsen gjennomført ved personlig intervju. Deretter gikk man over til telefonintervjuer (CATI) og til web-basert datainnsamling fra og med 2011. Datamaterialet i 2012/13 er altså basert på respondenter som er tilfeldig trukket fra et web-panel

¹¹ Statistikken gikk under navnet hurtigstatistikk før 2005.

¹² <http://sifo.no/page/preview/preview/10060/49018.html>

– i dette tilfellet TNS Gallups aksesspanel (Tangeland 2014, 29). Dette panelet er tilfeldig rekruttert på forhånd gjennom andre telefon (fast- og mobil) og postale undersøkelser, og utgjør et aktivt panel på omlag 50.000 personer¹³.

For å gjøre datasettene mest mulig sammenlignbare er det lagt inn et filter i samtlige datasett for å utelukke enkelte grupper av respondentene. I analysene er aldersintervallet begrenset til 18-80 år. Dette er det både praktiske og teoretiske årsaker til. Den økonomiske situasjonen til de under 18 er ofte vesensforskjellig fra de i eldre aldersgrupper fordi de bor hos foreldrene og helt eller delvis forsørget av dem. De har følgelig begrenset innsikt i husholdets økonomiske situasjon. Også de over 18 som har oppgitt at de bor hos foreldrene er filtrert ut av samme grunn. Videre er betalingsproblemer så å si ikkeeksisterende blant de over 80. Det finnes også svært få respondenter over 80 år i datasettene. Derfor er de aller yngste og eldste luket ut. Det samme gjelder hushold med lite troverdige eller svært atypiske inntekter. I hovedanalysen er således et lite antall observasjoner med samlet bruttoinntekt under 50.000kr og over 2mill tatt ut. Alle utvalg er vektet etter alder, kjønn, bosted og utdanningsnivå.

Hovedanalysen og analysen av problemgruppens subjektive oppfatninger av årsakene til deres betalingsproblemer er basert på en sammenslåing av SIFO-surveyen 2012 og 2013 som til sammen rommer om lag 4000 respondenter. Datasettene er slått sammen for å få et større utvalg. Det er ingen begivenheter som tilsier at husholdenes økonomiske rammebetingelser er blitt vesentlig endret fra det ene året til det andre. En sammenslåing av datasettene skulle derfor være uproblematisk. Dermed blir vi i stand til å kunne å si noe om årsaksmekanismene til betalingsproblemer på et sikrere grunnlag. Dette er fordi sannsynlighetsfordelingen i utvalget vil konsentrere seg sterkere rundt den sanne populasjonsverdien jo større utvalget er (Skog 2010, 148). Følgelig blir standardfeilen for analysene mindre, noe som i sin tur betyr at det blir lettere (sikrere) å kunne fastslå forskjeller i sannsynlighet for- og årsaker til betalingsproblemer mellom livsfaser. Det er derfor ønskelig med små standardfeil (Skog 2010, 135).

En høy N gjør det også mulig å bryte ned utvalget på tre spesifikke livsfaser for analytiske formål. Som et resultat av operasjonaliseringene som ligger til grunn for dette (se nedenfor), vil enkelte livsfaser få et noe lavere antall observasjoner enn andre. Andelen med betalingsproblemer vil også variere mellom livsfasene. Der hvor denne andelen er lav er det spesielt viktig med en stor nok N. Viktigheten av tilstrekkelig antall observasjoner vil bli diskutert videre senere i dette kapittelet og i analysedelen.

3.3 Analysestrategi

Rapportens 3 separate analyser er ment å komplementere og utfylle hverandre. Til sammen utgjør disse en systematisk sammenligning av årsaksmekanismer mellom livsfaser.

I analysen av gjentatte tversnittdata er det sett på sammenhengen mellom alder og betalingsproblemer over en periode på 23 år. Dette vil gi et inntrykk av hvordan betalingsproblemer er fordelt mellom livsfaser over tid. Analysen vil dermed gi et grunnlag for å vurdere i hvilken grad alders-, korhort- og periodeeffekter gjør seg gjeldene i fordelingen av betalingsproblemer i disse 23 årene.

I analysen av respondentenes egenrapporterte årsaker undersøkes skyldnernes egen oppfattelse av årsaken til deres økonomiske situasjon basert på data fra 2012 og 2013. Det rettes særlig fokus på hvordan svarene varierer mellom livsfasene. Respondentene har fått listet opp 7 typiske årsaker til betalingsproblemer i tillegg til en 'annet'-kategori. Respondentene har samtidig mulighet til å oppgi flere svar og det blir derfor også sett på hvilke svar som går

¹³ Panelet er sertifisert i henhold til ISO 26362(SIFO 2012)

sammen. Analysen gjør det mulig å resonnerer omkring alderseffekter, kohorteffekter og periodeeffekter som mulige forklaringer på variasjoner i respondentenes årsaksforståelser. Rapportens hovedanalyse er et dypdykk basert på det sammenslåtte datasettet fra 2012 og 2013. Her er fokuset rettet inn mot hvordan demografiske, økonomiske og livsløpshendelsesvariabler påvirker sjansen for betalingsproblemer. Målet er å identifisere ulike årsaksmekanismer til betalingsproblemer i dag og hvordan disse varierer mellom livsfaser. I konklusjonen vil hovedfunnene fra undersøkelsens 3 analyser sammenfattes. Her vil også ulike veier inn i betalingsproblemer i ulike faser av livet diskuteres.

3.4 Metode

I hovedanalysen og analysen av gjentatte tversnittdata er det brukt logistiske regresjonsanalyser. Dette er i ferd med å bli den dominerende formen for regresjonsanalyse innen sosiologi og statsvitenskap (Tuft 2000, 7). En viktig årsak til dette er at flere av fenomenene man ønsker å undersøke i disse fagdisiplinene er dikotome. Dette er også tilfellet med den avhengige variabelen i denne rapporten – enten så har man betalingsproblemer eller så har man det ikke. Derfor har logistisk regresjonsanalyse tidligere vært mye brukt i studier av betalingsproblemer.

En må også (som i lineær regresjon) være bevisst rundt problemet med spuriøse sammenhenger. En spuriøs sammenheng er et tilsynelatende årsaksforhold mellom to variabler som egentlig skyldes en tredje bakenforliggende variabel (Midtbø 2012). Utelatelse av slike variabler vil forkludre analysen og gjøre den villedende. Dette problemet håndteres typisk ved hjelp av kontrollvariabelmetoden. I denne metoden tar man høyde for andre forklaringer enn den man selv ønsker å teste ut i regresjonsanalyse ved å inkludere dem i analysen (Skog 2010, 41). Kontrollvariabelmetoden bidrar til å løse spuriøsitetetsproblemet, gjør det mulig å identifisere indirekte effekter og derigjennom rendyrkede direkte effekter.

På denne måten oppnår man å kunne sammenligne undergrupper av observasjonsheter (i dette tilfelle livsfaser) som er så like som mulig med hensyn til mulige konfunderende variabler (Skog 2010, 44). En ulempe med kontrollvariabelmetoden er at man løper en risiko for villedende analyser både dersom man utelater relevante variabler og/eller inkluderer irrelevante (Midtbø 2012, 127). Det er derfor svært viktig at de variablene som inkluderes og ekskluderes fra analysen er godt teoretisk begrunnet.

Regresjonsanalyser behandler samtlige variabler som om de skulle vært kontinuerlige (Tuft 2000, 10). Ved bruk av dikotom avhengig variabel i lineær regresjon er det derfor særlig 4 fremtredende svakheter (Tuft 2000, 13). 1) residualene er ikke normalfordelte 2) residualene er hetroskedastiske 3) modellen gir meningsløse prediksjoner (prediksjoner utenfor 0-1) 4) den funksjonelle formen på sammenhengen er ofte tvilsom¹⁴. I logistisk regresjon unngår man disse problemene ved å gjøre en logit-omkodning av variabelen¹⁵. Den dikotome variabelen kan da fortolkes som en representasjon av en «underliggende» kontinuerlig variabel, dvs. en variabel som i prinsippet kan ha alle verdier mellom 0 og 1. Resultatene i logistisk regresjon må tolkes som sannsynligheten for å ha $Y=1$.

Resultatene av analysen er imidlertid ikke like enkle og intuitive å tolke som i lineær regresjon (Skog 2010, 361). Derfor kodes koeffisientene om til såkalte oddsrater/odds som forteller hvor mye større eller mindre sannsynligheten er for at et bestemt utfall skal inntreffe, enn for at det ikke skal inntreffe (Skog 2010, 363). Et eksempel på hvordan odds og oddsrater tolkes kan se slik ut:

¹⁴ For utdypning se Tuft 2000.

¹⁵ For utdypning se Skog 2004 kap 13

Dersom oddsen for betalingsproblemer for en bestemt livsfase er 3, er sannsynligheten for at en person i denne gruppen skal ha betalingsproblemer tre ganger høyere enn sannsynligheten for de som tilhører livsfasen det sammenlignes med. Dersom oddsraten for utdanning er - 0,2 er sannsynligheten for betalingsproblemer 20 % lavere for hvert målenivå man beveger seg oppover utdanningskalaen.

Når man leser av effekter i odds og oddsrater på et såpass marginalt fenomen som betalingsproblemer er det imidlertid viktig å ha i bakhodet at odds er et relativt mål. La oss for eksempel si at livsfase X har 4 ganger større sannsynlighet for betalingsproblemer enn livsfase Y. Da er det fristende å anta at dette er et stort problem for de i livsfase X, noe som meget vel kan være tilfelle. Men det kan også ha seg slik at sannsynligheten for betalingsproblemer er såpass lav i livsfase Y at andelen med betalingsproblemer i livsfase X fortsatt er lav selv om den er 4 ganger større enn i Y.

I analysen av de subjektive årsakene er det gjort enkle analyser av frekvensdata i tillegg til en korrelasjonsanalyse. Subjektive årsaksforklaringer er først kategorisert i frekvenstabeller og senere fremstilt i stolpediagrammer. I tillegg er det gjort en korrelasjonsanalyse. Korrelasjon betyr at det er en lineær, statistisk sammenheng mellom to variabler. En korrelasjonsanalyse tar sikte på å gi et tallmessig uttrykk for styrken på denne sammenhengen. Det tallmessige uttrykket for styrken kalles for korrelasjonsmål. Det finnes flere slike mål avhengig av hvilket målenivå variablene befinner seg på (Ringdal 2007, 300-312).

Innenfor hvert målenivå finnes det dessuten ofte flere aktuelle korrelasjonsmål å velge mellom (Ringdal 2007, 312). I den foreliggende korrelasjonsanalysen er de subjektive årsaksforklaringene målt på ordinalnivå, og Kendall's tau-b er valgt som korrelasjonsmål. Begrunnelsen er at når det er få kategorier på variablene som skal testes slik som i dette tilfellet, er sannsynligheten for at flere personer deler samme verdi på variablene store. I slike tilfeller har tau-b vist seg å være mer presis enn for eksempel gamma og kendalls tau (Agresti og Finlay 1986, 224). Dette er et mål som varierer mellom verdiene -1 og +1. Negative verdier indikerer at høye verdier på variabel A går sammen med lave verdier på variabel B eller omvendt. Positive verdier betyr at høye verdier på variabel A går sammen med høye verdier på variabel B eller omvendt. Det må imidlertid tas høyde for at korrelasjoner der to og to variabler testes mot hverandre på langt nær er et uttrykk for kausalitet. Dessuten har N betydning for resultatene. Med slike forbehold kan likevel statistisk signifikante korrelasjoner underbygge antakelser om hvordan ulike årsaker til at betalingsproblemer varierer mellom livsfaser.

3.5 Forskningsstrategi; alternative tilnærminger

Ringdal skiller mellom to forskningsstrategier: kvalitative og kvantitative tilnærminger. Innenfor hver av de to strategiene velges design (Ringdal 2007, 91). I mitt tilfelle er designet logistiske regresjonsanalyser på tverrsnittdata og korrelasjonsanalyse. Det er tenkelig at en kvalitativ forskningsstrategi samt design kunne ha vært anvendt i denne rapporten. Av forskjellige grunner er dette imidlertid dette ikke gjort.

I en kvalitativ tilnærming hadde både fokusgrupper og dybdeintervjuer vært aktuelle datainnsamlingsmetoder. I et design der man deler inn respondentene etter ulike livsfaser vil fokusgruppeintervjuer ta sikte på å få frem forskjellige synspunkter fra informanter i ulike faser av livet gjennom en mer eller mindre styrt diskusjon. Målet er likevel ikke å komme til enighet om problemstillinger eller løsninger på spørsmålene som reises. Derfor brukes de ofte i pilotundersøkelser eller som bakgrunnsinformasjon for mer dyptgående analyser (Kvale og Brinkman 2010, 162). En viktig grunn til at fokusgrupper ikke brukes i den foreliggende studien er at betalingsproblemer er et svært sensitivt tema, noe som både gjør det vanskelig å finne informanter som er villig til å stille opp, og skape tilstrekkelig trygghet i situasjonen til at de fritt deler relevant informasjon og synspunkter med hverandre.

Dybdeintervjuer av folk med betalingsproblemer vil mest sannsynlig gjøre det lettere for informantene å snakke fritt og åpent om betalingsproblemene. Dette kan åpne opp for funn av livsfasespesifikke årsaker som en survey ikke har like lett for å fange opp. Dessuten kan man komme nærmere mikrofaktorene som er vanskelige/umulige å måle i en survey. Dybdeintervjuer gir derfor ofte høy konseptuell validitet og er godt egnet til å utforske kausale mekanismer og gi opphav til nye teorier. En stor fordel ved intervjuer er dessuten at uforventede variasjoner i årsaksmekanismer kan dukke opp ved at informantene selv bringer disse på banen. Allikevel har jeg valgt bort både fokusgrupper og kvalitative intervjuer. Dette er først og fremst fordi jeg anser styrkene i kvantitative metoder som bedre egnet for å besvare problemstillingen enn de kvalitative. Problemstillingen omhandler forskjeller i utbredelse mellom livsfaser. Dette alene gjør at en kvantitativ forskningsstrategi er å foretrekke. Et mer pragmatisk argument er at kvantitative surveydata har vært lettere å anskaffe enn kvalitative intervjudata. Riktignok kan kvalitative intervjuer være viktige i en forstudie, særlig hvis forhåndskunnskapene om fenomenet som studeres er få. Da kan kvalitative intervjuer f.eks. være nødvendige for å kunne lage et teoretisk forsvarlig kvantitativt spørreskjema. I Norge og mange andre land har imidlertid betalingsproblemer vært analysert både kvalitativt og kvantitativt. Forhåndskunnskapene er derfor gode.

Som et alternativ innen forskningsdesign er det naturlig å trekke frem bruk av regresjonsanalyser basert på tidsserier. Dette innebærer gjentatte undersøkelser på forskjellige tidspunkt der deltakerne er de samme i alle undersøkelsene. I dette tilfellet ville de som endret livsfase fra ett tidspunkt til et annet vært av særlig interesse. Dersom disse respondentenes sannsynlighet for betalingsproblemer hadde endret seg ville dette ha vært en god indikasjon på at årsaksmechanismene til betalingsproblemer varierer etter livsfaser. Dette må i så fall gjøres med en forhåndsantagelse om at de umålte uavhengige variablene over tid er stabile både i virkning og i eksistens (Firebaugh 2008, 161). Flere argumenterer for at dette er en mindre "streng" antagelse enn at de umålte variablene ikke er korrelert med Y slik det forutsettes i vanlig regresjon (dette er høyst diskutabelt). En stor fordel ved å legge en slik antagelse til grunn er at man slipper å kontrollere for flere variabler enn de man faktisk er interessert i. Tidsserieanalyser av livsfaser og betalingsproblemer ville sannsynligvis gi et bedre grunnlag for å trekke kausale slutninger. Dessverre eksisterer ikke slike paneldatasett med variabler som omhandler rapportens tema.

En mulig ulempe ved tidsserieanalyser er at man får mindre variasjon i de målte årsakene (Firebaugh 2008, 137). I dette tilfellet er man avhengig av at individer endrer livsfase mellom måletidspunktene. Å endre livsfase tar ofte flere år, og for å sikre seg nok variasjon kreves det enten enorme datasett og/eller store mellomrom mellom måletidspunktene. I en tid der samfunnet gjennomgår store endringer er det også mindre sannsynlig at de umålte uavhengige variablene er stabile over tid. I den forestående studien er fremkomsten av nye former for lån som for eksempel forbruks- kredittkort- og rammelån mulige faktorer som kan problematisere forutsetningen for bruk av tidsserieanalyser. Dette er en viktig endring i forutsetningene for å forbruke som man ikke får kontrollert for ved denne typen analyser.

Når siktemålet for analysen er å undersøke effekten av en uavhengig variabel på den avhengige må analysen så langt det lar seg gjøre inkludere variabler som påvirker både den avhengige og den uavhengige variabelen. Dette er for å unngå spuriøse sammenhenger (Tuftes 2000, 7). Krysstabellanalyser vil være utilstrekkelige siden dette fort blir uoversiktlig ved bruk av flere uavhengige variabler. Lineær regresjon er valgt bort da denne metoden, som nevnt, ikke tillater bruk av dikotome avhengige variabler.

3.6 Hovedanalysens variabler

Rapportens hovedanalyse består av flere variabler. Betalingsproblemer er analysens avhengige variabel og livsfase er analysens grupperingsvariabel. I tillegg er det kontrollert for en rekke uavhengige variabler. Norsk og internasjonal forskning finner i stor grad de samme årsaksmekanismene for betalingsproblemer men at deres virkning varierer etter nasjonal kontekst, tid og rom (Poppe 2008, 44). Ettersom betalingsproblemer er et likviditetsproblem er årsaksmekanismene å finne i faktorer som kan tenkes å påvirke husholdets balanse mellom inntekter og utgifter. Analytisk er det nyttig å dele de uavhengige variablene inn i 3 hovedgrupper. Disse er demografi, økonomi og livsbegivenheter. Analysens variabler og de tilhørende metodiske vurderinger som er gjort rundt dem vil bli gjennomgått i de påfølgende avsnittene.

3.6.1 Operasjonalisering av avhengig variabel

Et betalingsproblem bør operasjonaliseres etter hva som er hensiktsmessig og fruktbart for problemstillingen. Det finnes derfor ikke noen vitenskapelig måte å avgjøre hva som er en riktig definisjon (Lunde 1990, 22). Hvordan betalingsproblemer skal måles utover økonomisk ubalanse er mye diskutert og det foreligger fortsatt ikke en fast og entydig definisjon av hva betalingsproblemer er (Tuft 2005, kap. 2). I EU jobbes det mot en slik definisjon da fraværet av en felles operasjonalisering gjør det vanskelig å sammenligne landene og måle effektene av felles tiltak mot det som kalles «over-indebtedness» (Directorate-General for Employment, Social affairs og Equal Opportunities 2008, 5).

I SIFOs datasett fra 1990årene og frem til 2005 er følgende operasjonalisering benyttet:

«Hender det at familien kommer opp i situasjoner hvor en ikke har penger til å betale regninger, avdrag som forfaller eller liknende ved absolutt siste forfall?»

Svaralternativene var: aldri, har forekommet, av og til, ofte og svært ofte.

De som svarte av og til, ofte og svært ofte på dette spørsmålet ble ansett for å ha betalingsproblemer.

I datasettene fra 2005 til 2009 har følgende formulering vært benyttet (Tangeland 2014, 29):

Har det i løpet av det siste året hendt at ditt hushold ikke har penger til å betale regninger eller lån ved absolutt siste forfall?

Svaralternativene var: *Ja/Nei/Vet ikke*

Hvis ja: Har dette forekommet «en sjelden gang», «av og til» eller «ofte»?

De som har svart "Av og til" og "ofte" er definert som individer i hushold med betalingsproblemer.

I datasettene fra og med 2011 ble indikatoren på betalingsproblemer justert enda en gang:

Har det i løpet av det siste året hendt at husholdet ditt ikke har penger til å betale regninger eller lån ved absolutt siste forfall?

Svaralternativene var: *Ja/Nei/Vet ikke*

Hvis ja: *Hvor sjelden eller ofte har betalingsproblemene forekommet?*

Svaralternativene var: *En sjelden gang/av og til/ofte/vet ikke.*

De som har svart "Av og til" og "ofte" er definert som individer i hushold med betalingsproblemer.

Bakgrunnen for at operasjonaliseringene er justert opp gjennom årene har med overgangen til nye innsamlingsmetoder å gjøre. I den første varianten ble tidsdimensjonen dekket opp med et tilleggsspørsmål om hvilket år husholdet hadde opplevd betalingsproblemer. Denne framgangsmåten ble for komplisert ved telefonisk innsamling, og formuleringene ble derfor justert til alternativ 2. Dette fungerte imidlertid ikke like bra i et web-basert spørreskjema. Derfor ble formuleringene justert til alternativ 3 i 2011. Selv om det ikke kan utelukkes at disse endringene har påvirket svarfordelingene i noen grad, har konsekvensene antakeligvis ikke vært større enn at indikatoren over tid gir et rimelig korrekt bilde av utviklingen. Dette understøttes av at de sentrale elementene er beholdt i alle tre versjonene: pengeknapphet, at problemene er tilbakevendende, at problemene ligger nær i tid, at betalingsproblemene måles på husholdsnivå. Det er et viktig poeng at det er husholdene og ikke individene som er måleenheten i operasjonaliseringene. Et annet viktig aspekt i operasjonaliseringene ligger i presiseringen av at misligholdet av regninger dreier seg om pengemangel og derfor i utgangspunktet ikke skal fange opp mislighold pga. glemskhet og umoral. Dette virker mest hensiktsmessig da individer med betalingsproblemer som f.eks. lever sammen med en velstående partner har lettere tilgang på økonomisk hjelp enn de som lever i et hushold som totalt sett går i minus. Det er også slik at et hushold har flere utgifter som er felles, dette taler også for å benytte hushold fremfor enkeltindivider som måleenhet.

Når det er sagt er det viktig å påpeke at slike definisjoner har implikasjoner for hvordan et fenomen blir forstått og håndtert i det offentlige rom. Noe av mangelen på enighet rundt hvordan betalingsproblemer skal defineres kan forklares med politiske interesser. Enkelte er tjent med å prøve å skape et bilde av at problemomfanget er stort og skjevfordelt. Dette kan for eksempel være interesseorganisasjoner for fattige hushold eller personer med økonomiske problemer. Motsatt vil enkelte være tjent med å tegne et mildere omfang av betalingsproblemer - herunder banker som vil holde sitt tapspotensial skjult.

Stridigheter om hvordan fenomenet skal måles bidro også til å etablere betalingsproblemer som et spesifikt forskningsfelt i Norge rundt 1990. Med bakgrunn i den første rapporten om fenomenet hevdet Lunde (1990) at mellom 160 000 – 180 000 nordmenn hadde alvorlige betalingsproblemer. Lunde benyttet seg av den operasjonaliseringen som er brukt i datasettene før 2005 i denne rapporten. Guldbrandsen hevdet på sin side at Lundes måte å måle betalingsproblemer på tegnet et overdrevent mørkt bilde av den økonomiske situasjonen til norske hushold (Tuft 2005, 28).

Et hovedargument var at operasjonaliseringen først og fremst er et mål på hyppighet og ikke nødvendigvis et godt mål på alvorlighet. Selv mente Guldbrandsen at problemgruppen var på anslagsvis 20 000 (Tuft 2005, 28). Han ønsket å måle betalingsproblemer med en indikator til: utgiftstørrelse. Gjelden måtte være på minst 100.000kr før man kunne snakke om gjeldsproblemer mente han (Tuft 2005, 28). En mer hensiktsmessig indikator hadde trolig vært gjeldsgrad, altså gjeld i forhold til inntekt.

Som Tormod Lunde påpeker er det i det minste et uttrykk for en viss grad av alvorlighet dersom man havner i inkassobransjens register (Tuft 2005, 29). Dessuten kan det innvendes at det er mer hensiktsmessig å bygge en preventiv politikk rundt økonomisk pressede situasjoner fremfor å rette seg inn mot de som allerede er tungt belastet, for eksempel de med gjeldsordninger. SIFOs operasjonaliseringer kan være et godt utgangspunkt for en slik politikk.

3.6.2 Operasjonalisering av Livsfase

Livsfaser er analysenes grupperingsvariabel, dvs. de undergruppene av enheter jeg ønsker å sammenligne. Livsfaser kan operasjonaliseres på flere måter, det finnes både vide og presise definisjoner. Prinsipielt er det ønskelig med så presise definisjoner som mulig. Ulempen er at dette vil gå på bekostning av variasjonen i analysen.

Det er gode teoretiske grunner til å anta at enkelte årsaksmekanismer til betalingsproblemer varierer etter livsfaser. Det er derfor samtidig også viktig at livsfaseoperasjonaliseringen fremhever disse. Avgrensningen av aldersgrupper har vært utfordrende med tanke på dette. Flere små alderskategorier vil tydeligere vise «hvor skoen trykker» enn få og store. Samtidig må man igjen være oppmerksom på at det er nok enheter i hver livsfase til at de statistiske analysene blir generaliserbare. Aldersintervallet er også en delikat problemstilling. I noen faser av livet skjer det hurtigere endringer i livssituasjonen enn i andre faser. For eksempel er det flere milepæler i tidsrommet 18-38 år enn i tidsrommet 60-80 år. Milepæler av typen barnefødsler, inngåelse av samliv, første heltidsjobb etc. er i stor grad med på å definere livsfaser. Slike avgjørende hendelser er viktige å fange opp i livsfaseanalyser. Det er derfor ikke hensiktsmessig å definere alderskategorien etter like store aldersintervaller men heller la de variere etter avgjørende livsløpshendelser. For å imøtekomme denne utfordringen har jeg operasjonalisert livsfasene på følgende måte:

- 1) 18-34 år
- 2) 35- 50 år
- 3) 51-80år

Alder er en god indikator på hvilken livsfase man befinner seg i blant annet fordi viktige livsløpshendelser og livssituasjoner ofte sammenfaller med bestemte aldersgrupper (Borgeraas 1999, 66). For eksempel er det sannsynlig at 30-åringer er på et annet stadium i yrkeskarrieren enn de som er 45. Dette kan videre gi utslag i inntekt og dermed også kunne si noe om det økonomiske handlingsrommet. Det er også tenkelig at de som har vokst opp på 60-tallet disponerer økonomien ulikt de som er vokst opp på 90-tallet av kulturelle årsaker.

For de tre aldersgruppene som studeres i denne rapporten kan en tenke seg at Boye (2008, 531) sine 7 faser, som ble diskutert i kapittel 2 vil være til stede i ulik grad. I gruppen med de under 35 år vil sannsynligvis innslaget av fase 1, 2 og 3 være størst. For de mellom 35 og 50 vil fase 3, 4 og 5 sannsynligvis være dominerende. Respondenter over 50 vil trolig hovedsakelig befinne seg i fase 5, 6 og 7.

3.6.3 Demografiske variabler

De *demografiske variablene* omfatter sentrale kjennetegn ved individene. Disse er inntekt, utdanning, student og familietype¹⁶. Inntekt kunne også gått inn under økonomiske variabler. Men ettersom det i økonomibolken kontrolleres for gjeldsgrad (gjeld som andel av inntekt) vil inntektseffekten dekkes tilstrekkelig opp på denne måten. Inntektsvariabelen tas derfor ut av analysen når de økonomiske variablene trekkes inn og er kun tatt med i demografimodulen for å gi et klarere bilde av hvordan problemomfanget er fordelt langs demografiske kjennetegn. Variablene vil i liten grad kunne forklare årsaksmekanismene bak betalingsproblemer, men vil være nyttige for å kartlegge utbredelsen av fenomenet blant avgrensbare samfunnsgrupper.

Inntekt er helt sentralt for beskyttelse mot økonomisk pressede situasjoner. En høy inntekt vil i utgangspunktet gjøre det lettere å opprettholde en lav gjeldsgrad. Samtidig, kan man med bakgrunn i teorien om standardpakker anta at høye inntekter ikke automatisk beskytter mot betalingsproblemer ettersom forbruksforventningene er sosialt orienterte. Studenter har en spesiell økonomisk situasjon ettersom en stor del av deres inntekt består av studielån. Samtidig har de ofte lave utgifter og spesielle bosituasjoner som gjør det vanskelig å sammenligne dem med vanlige yrkesaktive. Utdanning kan tenkes å utruste individer med bedre forutsetninger for å unngå å havne i økonomisk uføre. Samtidig er utdanning også ofte korrelert med sosial klasse som igjen gir individer fordeler i det økonomiske aspektet av livet. Familietype er en sentral livsstilvariabel og sosiale problemer er ofte skjevfordelt mellom disse.

¹⁶ Se vedlegg for fullstendig redegjørelse av operasjonaliseringer.

Innen demografiske variabler kunne det vært lagt inn en geografivariabel. Geografi er en sentral variabel i livsløpsanalyser (Frønes, Heggen, and Myklebust 1997). I tillegg er det slik at mens antall åpnete gjeldsordningssaker har gått ned i andre byer/ellers i landet hadde Oslo en bratt økende stigning i antall åpnete saker i 2011 (Poppe og Lavik 2013, 17). Storbyer/Oslo har en høyere levekostnad enn ellers i landet. Dette kan i seg selv øke presset på husholdsøkonomien og gjøre den mer sårbar for eksempel uheldige livsbegivenheter som skilsmisse og arbeidsledighet. Det er også sannsynlig at det er storbyespesifikke mekanismer som gir utslag på økningen i gjeldsordningssaker (Poppe og Lavik 2013, 19). Arbeidsmarkedet er et eksempel på en slik mulig mekanisme. Det er ikke usannsynlig at Oslo har et større og mer differensiert arbeidsmarked enn ellers i landet som lettere kan sysselsette marginale grupper av arbeidstakere. Når nedgangstidene inntreffer vil disse lettere skyves ut av arbeidsmarkedet og noen av dem kan tenkes å få store økonomiske problemer som følge av dette (Poppe og Lavik 2013, 19). I de innledende analysene ble det derfor testet om hushold i Oslo og andre storbyer hadde en høyere sannsynlighet for betalingsproblemer. Dette var imidlertid ikke tilfelle, og geografi er derfor ikke blant variablene det kontrolleres for i analysen.

Antall barn kunne også inngått i modulen for demografiske variabler. I datasettet er det imidlertid ingen variabel verken for antall barn eller deres alder. Isteden er det opplysninger om det i husholdet er hjemmeboende barn og om de er over eller under 18 år. Dette er først og fremst et tap med tanke på at man ikke får muligheten til å utforske forskjellen i betydningen av å ha små og store barn i husholdet.

3.6.4 Økonomiske variabler

De *økonomiske variablene* sier noe om husholdets forhold mellom inntekter og utgifter og er derfor svært avgjørende for de økonomiske rammene til husholdet. Disse er boliglån, studielån, billån, forbrukslån, kredittkortlån og økonomisk buffer¹⁷.

Lån er en helt sentral utgiftspost, i tråd med Caplovitz' klassiske analyser (1974) har jeg valgt å ta de inn i analysen som gjeldsgrad. Dette vil altså si gjeld som andel av inntekten. Når det gjelder buffer, vil oppsparte midler til dekning av uforutsette utgifter både beskytte mot betalingsproblemer og være et tegn på gode evner til å håndtere en husholdsøkonomi. Beskyttelsen er selvsagt bedre jo større slike buffere er.

3.6.5 Livsbegivenhetsvariabler

Livsbegivenhetsvariablene omfatter hendelser som ofte kan oppleves som plutselige og potensielt føre til store konsekvenser for husholdsøkonomien. Disse er merkbar nedgang i inntekt, merkbar økning i utgifter, arbeidsledighet, langvarig sykdom i husstanden og overgang til pensjonstilværelse¹⁸. I livsfasteori er hendelser som forstyrrer livsbalansen ofte forbundet med endringer i livsbaner og kan potensielt tenkes å forstyrre husholdsøkonomien.

En merkbar nedgang i husholdets inntekter vil fordre en endret livsstil for husholdsmedlemmene for at budsjettet skal gå opp. Det er tenkelig at ulike hushold vil takle dette ulikt etter hva slags livsfase husholdsmedlemmene er i. Merkbart økte utgifter vil i likhet med reduserte inntekter fordre en endring i husholdsmedlemmenes livsstil. Arbeidsledighet er ofte korrelert med andre sosiale problemer. Omstillingen fra yrkesaktivitet til ledighet er krevende og det er sannsynlig at individer i forskjellige livsfaser takler dette ulikt. Langvarig sykdom i husholdet kan også tenkes å forstyrre livsløpet og potensielt føre til betalingsproblemer. Overgang til pensjonisttilværelse er også en stor endring i livet og kan derfor også tenkes å føre til betalingsproblemer.

¹⁷ Se vedlegg for fullstendig redegjørelse av operasjonaliseringer.

¹⁸ Se vedlegg for fullstendig redegjørelse av operasjonaliseringer.

3.7 Reliabilitet og validitet

Hensikten med dette avsnittet er å belyse kritiske aspekter ved forskningsopplegget. I hvilken grad vil resultatene fra denne undersøkelsen være generaliserbare?

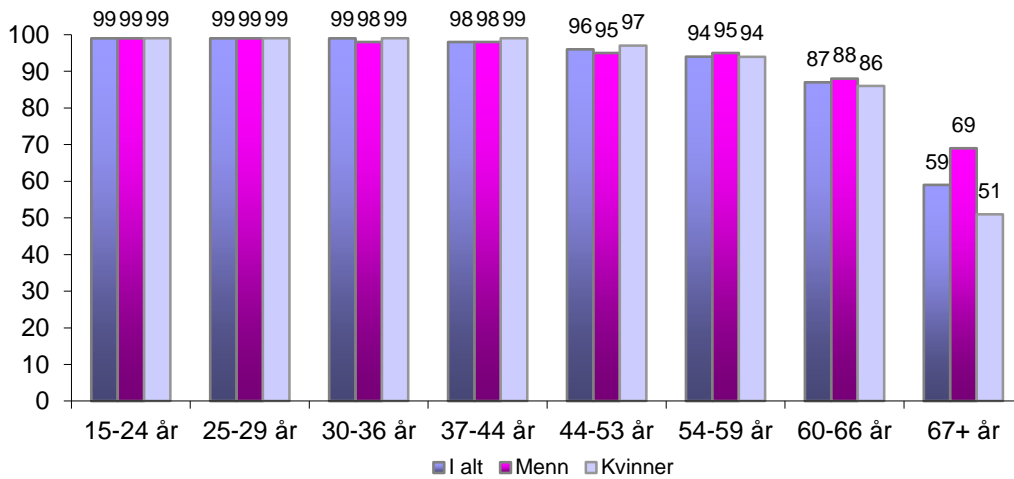
I den kritiske vurderingen av et forskningsopplegg er det særlig to begreper som gjør seg gjeldende: reliabilitet og validitet. Reliabilitet betyr pålitelighet og har å gjøre med hvor nøyaktige og troverdige dataene er (Poppe 2008, 105). Enkelt illustrert kan man si at undersøkelsen har god reliabilitet dersom gjentatte målinger med samme måleinstrument gir samme resultat (Ringdal 2007, 86). I vurderingen av reliabilitet er det særlig viktig å ta for seg innsamlingsmetoden, nøyaktighet i dataregistreringen og formuleringen av spørsmålene (Ringdal 2007, 86–87). Validitet kan oversettes til gyldighet og handler om en faktisk måler det en vil måle (Ringdal 2007, 86). Validitet er et mer generelt begrep enn reliabilitet og dreier seg om ulike aspekter ved spørsmålet – ”har forskningen gitt et korrekt svar på spørsmålet?” (Skog 2010, 86). For at svaret på dette spørsmålet skal være ja forutsettes det at det innsamlede datamaterialet er troverdig. Med andre ord er høy reliabilitet en forutsetning for høy validitet og kan derfor også ansees som en del av den totale validiteten.

Det endelige utvalget for hovedanalysen er som nevnt trukket tilfeldig fra TNS gallups aksepanel som er ISO-sertifisert. Det er allikevel alltid knyttet en viss usikkerhet til hvorvidt de som frivillig lar seg rekruttere inn i slike paneler skiller seg vesentlig ut fra den delen av befolkningen som ikke gjør det. Det samme spørsmålet er selvsagt gjeldende for de om lag 4000 som faktisk gjennomførte undersøkelsen. Medlemmer av panelet får utdelt poeng etter hvor mange undersøkelser de besvarer, poengene kan byttes inn i gaveartikler¹⁹. Dette kan muligens føre til at flere av paneldeltakerne er drevet av denne muligheten. Men det trenger ikke nødvendigvis å gjøre de vesensforskjellige fra populasjonen med tanke på betalingsproblemer og relevante uavhengige variabler tilknyttet dette.

Videre har innsamlingsmetodene variert fra 1990 og fram til i dag; både personlig intervju, telefonintervjuer og web. Generelt vil alle metodene føre til en underrapportering av problemomfanget siden betalingsproblemer er skambelagt. Dette problemet er størst ved personlig intervju og minst ved web. Slike utslag er likevel mer akseptable enn det motsatte; anslagene på både problemomfang og fordeling blir snarere konservative enn overestimerte.

I hovedanalysen er aldersgruppen 30-59 år svakt underrepresentert mens respondenter på 60 år og eldre er noe overrepresentert. Det endelige utvalget har blitt vektet etter alder, kjønn, bosted og utdanning. Det er derfor liten grunn til å anta at panelpopulasjonen skiller seg vesentlig fra den norske befolkningen. Ettersom det endelige utvalget er trukket tilfeldig fra panelpopulasjonen skal funnene i de kommende analysene være generaliserbare i stor grad. Det er imidlertid mulig å argumentere for at panelpopulasjonen skiller seg vesentlig fra den norske befolkningen på ett punkt. Ettersom de fleste nordmenn har nettilgang, brukes web i økende grad til intervjuundersøkelser. Internettpopulasjonen faller fra fylte 60 år (se figur 3-1), men er stort sett dekkende for undersøkelsens målgruppe (TNS Gallup 2012, 4). Fra fylte 67 år er det imidlertid kun 59% av den samlede befolkningen som har tilgang til internett. Funnene må derfor generaliseres med varsomhet blant de aller eldste. Det er et faktum at internettbefolkningen gjennomgående er høyere utdannet enn de som ikke benytter seg av det. Derfor er det viktig at det endelige utvalget, nettopp har blitt vektet etter alder, kjønn, bosted og utdanning.

¹⁹ <http://www.tns-gallup.no/?aid=9073707>

Figur 3-1: Internettpenetrasjon i den norske befolkningen etter kjønn og alder. Prosent²⁰

I og med at undersøkelsen er gjennomført på web vil svarene registreres automatisk og det er derfor svært lite sannsynlig at registreringen av dataene ikke er nøyaktige. Tilfeldige målefeil vil alltid forekomme (Ringdal 2007, 86), det avgjørende for høy reliabilitet er at disse begrenses. I denne undersøkelsen kan man tenke seg at særlig spørsmålet om husholdsinntekt er utsatt for tilfeldige målefeil. Ettersom husholdsinntekten er ment å omfatte alt av disponible ressurser (penger) er det sannsynlig at enkelte ikke har fullstendig oversikt, evt. tar seg bryet med å skaffe seg dette under utfyllingen av spørreskjemaet. Enkelte har trolig heller ikke mulighet til å svare nøyaktig på dette. Dette kan for eksempel være fordi saksbehandlingen av stønader osv. ikke er avklart. Tilfeldige målefeil av denne typen vil ha en tendens til å jevne seg ut da noen vil oppgi for høy inntekt og andre for lav. Dessuten vil som nevnt en stor N beskytte mot problemet.

Det er langt verre med systematiske målefeil som innebærer en systematisk feilrapportering av en variabel hos en eller flere grupper i utvalget. Dette vil i så fall gå direkte utover undersøkelsens validitet. I og med at datamaterialet er hentet fra et vektet ISO-sertifisert panel av et anerkjent markedsanalysebyrå (TNS gallup) er sjansen for dette liten. Den eldre delen av befolkningen som ikke bruker internett (og dermed er systematisk utelatt fra undersøkelsen) utgjør trolig den største faren for systematiske målefeil. Selv om datasettet er vektet etter alder, kjønn, bosted og utdanning er det ikke utenkelig at denne befolkningsgruppen er vesensforskjellig fra internettbefolkningen på områder som vil kunne påvirke sannsynligheten for betalingsproblemer. Det er kan f.eks. være slik at den utelatte gruppen er av lavere sosioøkonomisk status. I så fall er estimatet på betalingsproblemer konservativt ettersom vi fra før vet at betalingsproblemer i størst grad rammer lavinntektshushold. Sannsynligheten for dette er imidlertid begrenset.

Utover målefeil er det flere forhold som kan påvirke undersøkelsens validitet. En svært aktuell form for validitet i denne undersøkelsen er begrepsvaliditet. I en smal betydning er dette knyttet til hvorvidt operasjonaliseringen av det man ønsker å måle er gjort på en adekvat og pålitelig måte (Skog 2010, 89). De to sentrale variablene i denne undersøkelsen (betalingsproblemer og livsfaser) kunne som nevnt ha vært operasjonalisert på andre måter. Både i norsk og i internasjonal sammenheng er dette gjort (Finney, Collard, og Kempson 2007; Gulbransen 1993). Det er ikke dermed sagt at verken det ene eller det andre er feil eller er at en form for operasjonalisering er den andre overlegen. Et samfunnsmessig fenomen har svært mange aspekter, det er derfor avgjørende å benytte de målene som er mest relevante for prosjektets overordnede målsetting (Skog 2010, 90). I denne rapporten er siktemålet å kunne si noe om hvilke befolkningsgrupper som rammes av økonomisk knapphet og hvilke årsaker

²⁰ Se vedlegg

som gjør seg gjeldende. Nettopp derfor har den valgte operasjonaliseringen av avhengig variabel som mål å fange opp pengemangel, problemhyppighet og nærhet i tid for når problemene inntraff sist.

3.8 Oppsummering

I dette kapitlet har rapportens forskningsopplegg og datagrunnlag blitt diskutert. Rapportens datagrunnlag er SIFO-surveyen 1990, 1994, 1998, 2005, 2009 og et sammenslått datasett fra 2012 og 2013. Det er gjort tre separate analyser. Hovedanalysen er en logistisk regresjonsanalyse av årsakene til betalingsproblemer i 2012 og 2013. Det er også gjort en korrelasjonsanalyse av skyldnernes egen oppfattelse av årsakene til betalingsproblemer på samme datasett. I tillegg er det gjort analyse av gjentatte tversnittdata der samtlige tilgjengelige datasett er benyttet. Datainnsamlingen er gjennomført av SIFO og TNS Gallup som er anerkjente bedrifter. Det har blitt argumentert for at operasjonaliseringene av livsfaser og betalingsproblemer ivaretar validitetsmessige hensyn på en god måte. Dessuten vil resultatene av analysene underlegges konvensjonelle statistiske tester.

Datasettene er vektet etter alder, kjønn, bosted og utdanning. Selv om dette reduserer visse kilder til validitets- og reliabilitetsproblemer, skal resultatene av de empiriske analysene likevel tolkes med varsomhet. Etske retningslinjer vil selvsagt også bli fulgt.

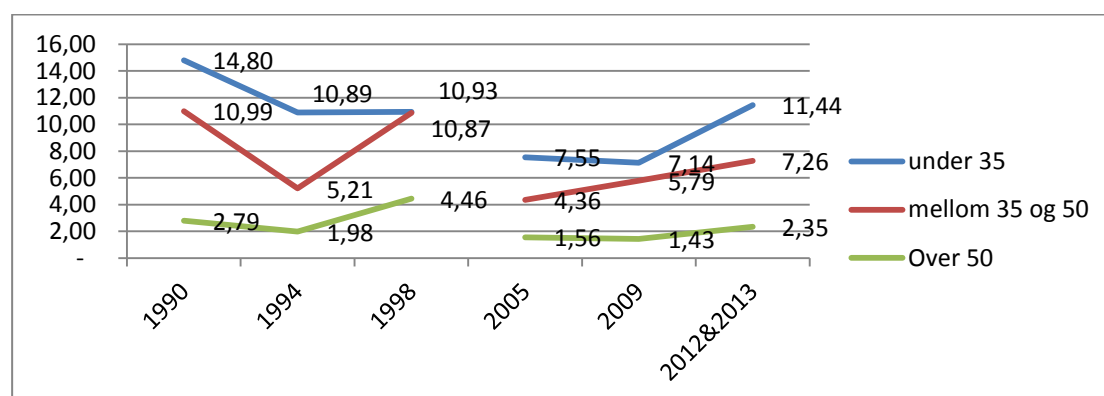
4. Omfang av betalingsproblemer – Livsfase eller kohort?

4.1 Innledning

Som det vil framgå av hovedanalysen (kapittel 6) kan betalingsproblemer oppstå i alle livets faser. Et viktig spørsmål som da melder seg er om disse problemene er knyttet til livsfase-spesifikke utfordringer, eller om det er snakk om generasjons-spesifikke mekanismer. Hovedformålet med denne analysen er å få en indikasjon på forholdet mellom alder og kohorteffekter på betalingsproblemer. Dette er et viktig tema det er gjort lite forskning på. Innsikt i forholdet mellom alders- og kohorteffekter er vesentlige for å forstå betalingsproblemenes natur. Selve analysen er en logistisk regresjon der betalingsproblemer er avhengig variabel og kun alder og alder kvadrert er inkludert. Dette til forskjell fra hovedanalysen, hvor målet er å identifisere konkrete mekanismer og hvor det kontrolleres for en rekke uavhengige variabler med alder (livsfase) som grupperingsvariabel.

4.2 Kohort?

Dersom betalingsproblemer i størst grad skyldes kohorteffekter, vil dette komme til uttrykk ved at generasjoner på systematisk vis drar med seg betalingsproblemene gjennom livsløpet. Dette kan være fordi generasjonene av ulike årsaker utvikler differensierbare økonomiske forståelser og handlingsmønstre. Dermed vil generasjonene gjennom et helt livsløp ha ulik sannsynlighet for å havne i betalingsproblemer.

Figur 4-1: Utvikling av betalingsproblemer for ulike alderskohorter og ulike år²¹

I figur 4-1 er den gjennomsnittlige sannsynligheten for betalingsproblemer til hver alderskohort i de aktuelle årene fremstilt. Hvis betalingsproblemer var et resultat av en kohorteffekt

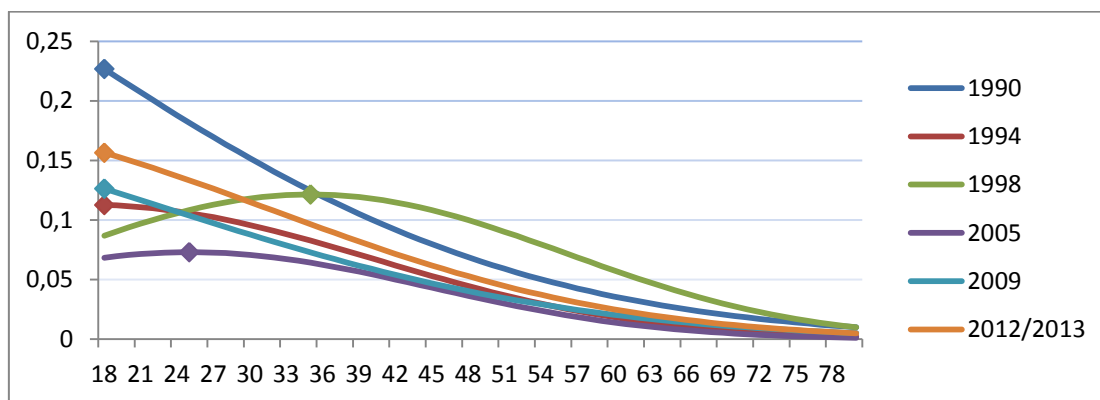
²¹ Forskjellene i sannsynligheten for betalingsproblemer mellom livsfasene er signifikantstestet ved en kjiqvadrat-test. Testobservatoren er over den kritiske verdien på 0,05 nivået på samtlige måletidspunkter. Dette betyr at det med stor sannsynlighet er slik at problemomfanget har vært ulikt mellom aldersgrupper i den norske befolkningen ved samtlige måletidspunkter.

ville tyngdepunktet av problemomfanget ha forflyttet seg mellom livsfasene over tid. Dersom det for eksempel var slik at de som var under 35 i 1990 av generasjonsspesifikke årsaker hadde en høyere sannsynlighet for betalingsproblemer, hadde dette kommet til uttrykk ved at kurven for den midterste alderskohorten hadde “tatt igjen” kurven til den yngste i 2009. Dette fordi at 18åringene i 1990 hadde vokst seg inn i den midterste aldersgruppen i 2009. Ved sterke kohorteffekter kunne en også forvente at problemomfanget i den eldste aldersgruppen hadde økt betraktelig i samme tidsperiode som følge av at de i den midterste alderskohorten etter hvert hadde vokst seg inn i den eldste. Den generelle tendensen er imidlertid at de den relative avstanden mellom kohortene har holdt seg noenlunde stabil siden 1990. De yngste har gjennomgående størst sannsynlighet for betalingsproblemer mens de nest eldste har nest størst sannsynlighet og de eldste har lavest sannsynlighet. Slik sett gir dette liten støtte til kohorteffekter og hypoteser om generasjonsspesifikke økonomiske forståelsesformer og handlingsmønstre som årsak til betalingsproblemer.

1998 viser seg dog å være et atypisk år og er trolig et uttrykk for en periodeeffekt. Her har den midterste alderskohorten fått en markant økning i problemomfanget og er på nivå med den yngste. Også i den eldste aldersgruppen øker sannsynligheten for betalingsproblemer noe mens det holder seg stabilt i den yngste aldersgruppen. En av grunnene til dette kan være at man i dette året opplevde et markant rentehopp²² slik at betalingsproblemene i størst grad rammet de med høy belåningsgrad²³. Flere i den midterste aldersgruppen befant seg trolig i en etableringsfase der man nylig hadde gått til anskaffelse av bolig samtidig som man ikke hadde kommet langt i yrkeskarrieren og inntekten derfor var begrenset.

4.3 Livsfase?

En sterk alderseffekt på betalingsproblemer indikerer livsfasespesifikke utfordringer og kunnskapskrav. Kanskje er det slik at enkelte livsfaser er mer krevende å komme seg gjennom økonomisk enn andre. I så fall er det livsfasene og ikke generasjonene som kjennetegnes ved høye eller lave sannsynligheter for betalingsproblemer. En alderseffekt kan også forklares ved at den økonomiske forståelsen og handlingsmønstre utvikles på samme måte gjennom livsløpet for samtlige generasjoner.

Figur 4-2: Betalingsproblemer etter alder og ulike år

I figur 4-2 er det gjort en fremstilling av den gjennomsnittlige sannsynligheten for betalingsproblemer etter ulik alder. Toppunktene for betalingsproblemer er også avmerket (den alderen der betalingsproblemer er mest sannsynlig). Et perfekt grafisk uttrykk for en alderseffekt ville vært kurver av identisk form i samtlige måleår.

²² <http://www.ssb.no/a/aarbok/tab/tab-454.html>

²³ http://www.norges-bank.no/Upload/import/publikasjoner/penger_og_kreditt/2006-01/riiser.pdf De i den midterste fasen av livet har gjennomgående størst andel med gjeldsgrad over 5.

Ved å ta utgangspunkt i 18åringene ved hvert måletidspunkt kan man lese at disse har ulik sannsynlighet for å oppnå betalingsproblemer. Det er for eksempel slik at de som er 18 år i 2005 klarer seg vesentlig bedre enn 18åringene i 1990 selv om begge gruppene, relativt sett har stor sannsynlighet for betalingsproblemer. Det er mulig å tolke dette som et uttrykk for en kohorteffekt ved å påstå at 1987-kohorten er flinkere med styring av egen økonomi enn det 1972-generasjonen er. Dette ville være mer forenlig med en individualistisk fortolkning i tråd med Lars Guldbrandsens tenkning. Her er det imidlertid viktig å ta høyde for periodeeffektene. 18åringene hadde ulike forutsetninger for å unngå betalingsproblemer på de to tidspunktene. Det er rimelig å anta at omfanget av betalingsproblemer i stor grad påvirkes av makroøkonomiske utviklinger. For eksempel ser vi at omfanget er samlet sett høyt i 1990 i kjølvannet av boligkrisen mens det er vesentlig lavere i 2005 og 2009 etter oppgangstiden i tidsrommet 2004-2007. De grafiske fremstillingene er derfor høyst sannsynlig ikke et uttrykk for at 18åringene i 2005 hadde klart seg like godt i 1990.

Hadde de grafiske fremstillingene vært sterke uttrykk for kohorteffekter ville kurvene også ha sett annerledes ut. Vi kan ta utgangspunkt i et tenkt eksempel: 18åringene i 1990 har av ulike årsaker gjennomgående større sannsynlighet for å få betalingsproblemer enn andre kohorter. Toppunktet i 1990 er derfor 18år. I 1994 er disse 22 år og ved en sterk kohorteffekt skulle toppunktet i figur 4-1 derfor ha forflyttet seg fire år frem, i 1998 skulle toppunktet ha vært rundt 26 år osv.

Med unntak av 1998kurven er kurvene svært like i form. Dette kan tyde på at kohortene takler livsfasespesifikke utfordringer like godt relativt sett. Problemomfanget synes derfor i stor grad å være styrt av livsfasespesifikke utfordringer og periodeeffekter.

4.4 Oppsummering

Selv om de grafiske fremstillingene ikke gir ubetinget støtte til «rene» alders- eller kohort effekter er de generelle trekkene ved denne analysen tydelige:

- 1) Problemomfanget er ulikt i de tre livsfasene denne rapporten tar for seg i samtlige måleår;
- 2) Problemomfanget de siste 23årene har vært størst blant de yngste og minst blant de eldste;
- 3) Periodeeffekter kan også ha betydning for hvordan betalingsproblemer slår inn i ulike livsfaser.

Analysene gir med andre ord liten støtte til kohorteffekter og mest støtte til alderseffekter. Det er derfor rimelig å anta at omfanget av betalingsproblemer varierer etter livsfaser pga livsfasenes art og ikke pga. personlige trekk ved de som befinner seg i dem. Det vil si at det i noen faser av livet er vanskeligere å håndtere husholdsøkonomien med tanke på å unngå betalingsproblemer. Begivenheter på systemnivå synes å kunne forstyrre mønsteret og gi kurvene noe avvikende form (f.eks. 1998-kurven), dette vil være for periodeeffekter å anse.

Noe av den grafisk fremstilte variasjonen vil skyldes metodeeffekter. Med dette menes blant annet tilfeldige skjevheter i utvalgenes sammensetting. Det kan også være at endringen i innsamlingsmetoden over tid samt justeringen av operasjonaliseringen av avhengig variabel og rensningene av datamaterialet som er gjort kan ha gitt noe utslag. Mest sannsynlig vil slike effekter ramme tilfeldig og derfor ikke påvirke forholdet i problemomfanget mellom alderskohortene i nevneverdig grad.

5. Selvrapporterte årsaker til betalingsproblemer

5.1 Innledning

Skyldnernes egne oppfatninger av hva som er årsaken til at de har kommet i økonomiske vansker, er en viktig kilde til innsikt i betalingsproblemer som et sosialt fenomen. Fra før vet vi at betalingsproblemer er et komplekst fenomen som potensielt har mange ulike årsaker. Formålet med denne analysen er å undersøke hvordan individene i de ulike livsfasene oppfatter denne kompleksiteten. Selve analysen gjøres i to trinn. Først vil det bli gjort en enkel tabellanalyse av svarfordelingen på spørsmålene om årsaksmekanismer. Deretter vil det bli gjort en korrelasjonsanalyse av årsaker til betalingsproblemer.

Respondenter som klassifiseres med tilbakevendende betalingsproblemer har fått listet opp 8 typiske årsaker til betalingsproblemer i tillegg til «andre årsaker».

Spørsmålet som ble stilt er:

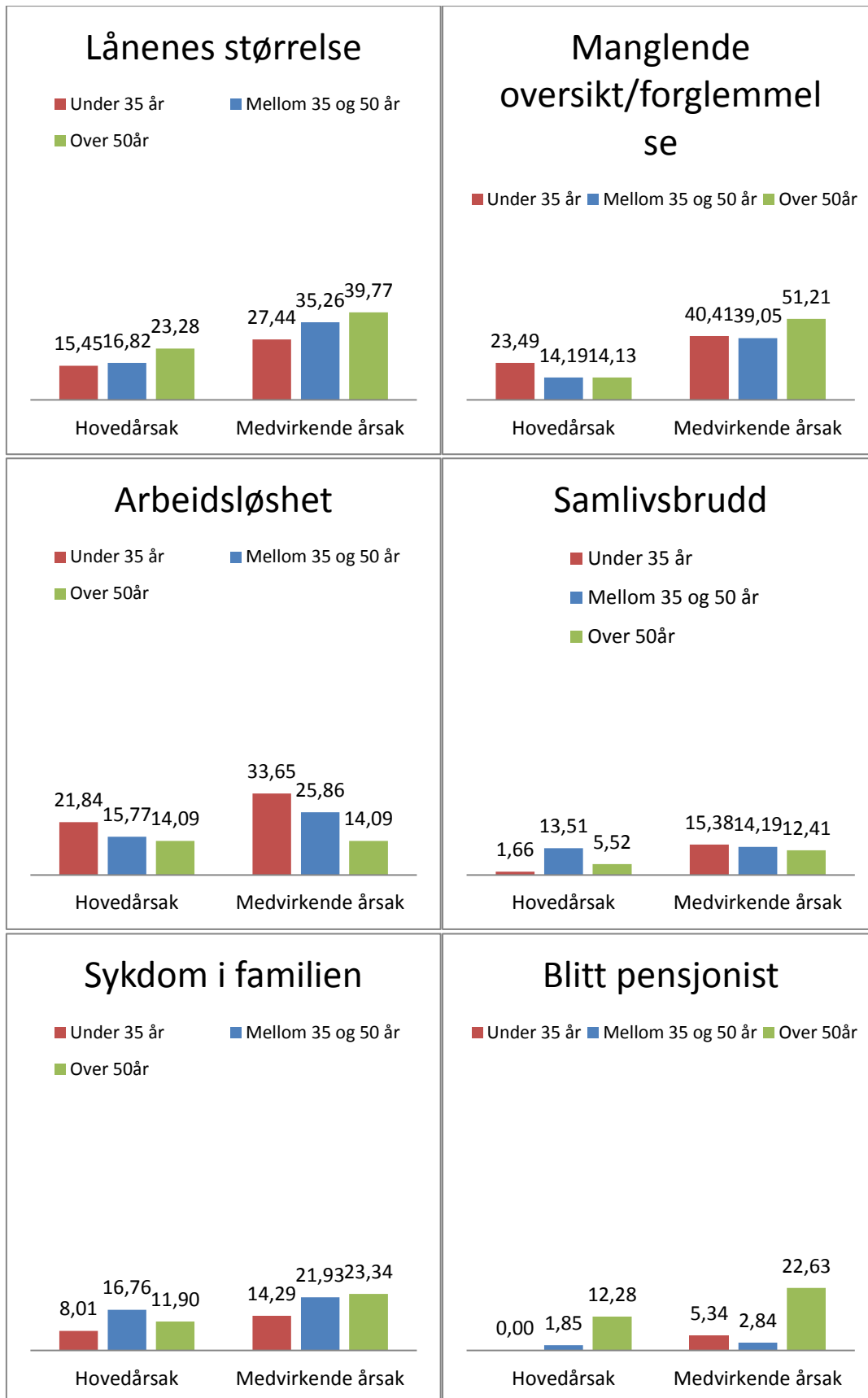
«Her følger noen av de vanligste årsakene til at man kommer i betalingsproblemer. Er disse hovedårsak, medvirkende årsak eller uten betydning for betalingsproblemene i husholdet ditt?»

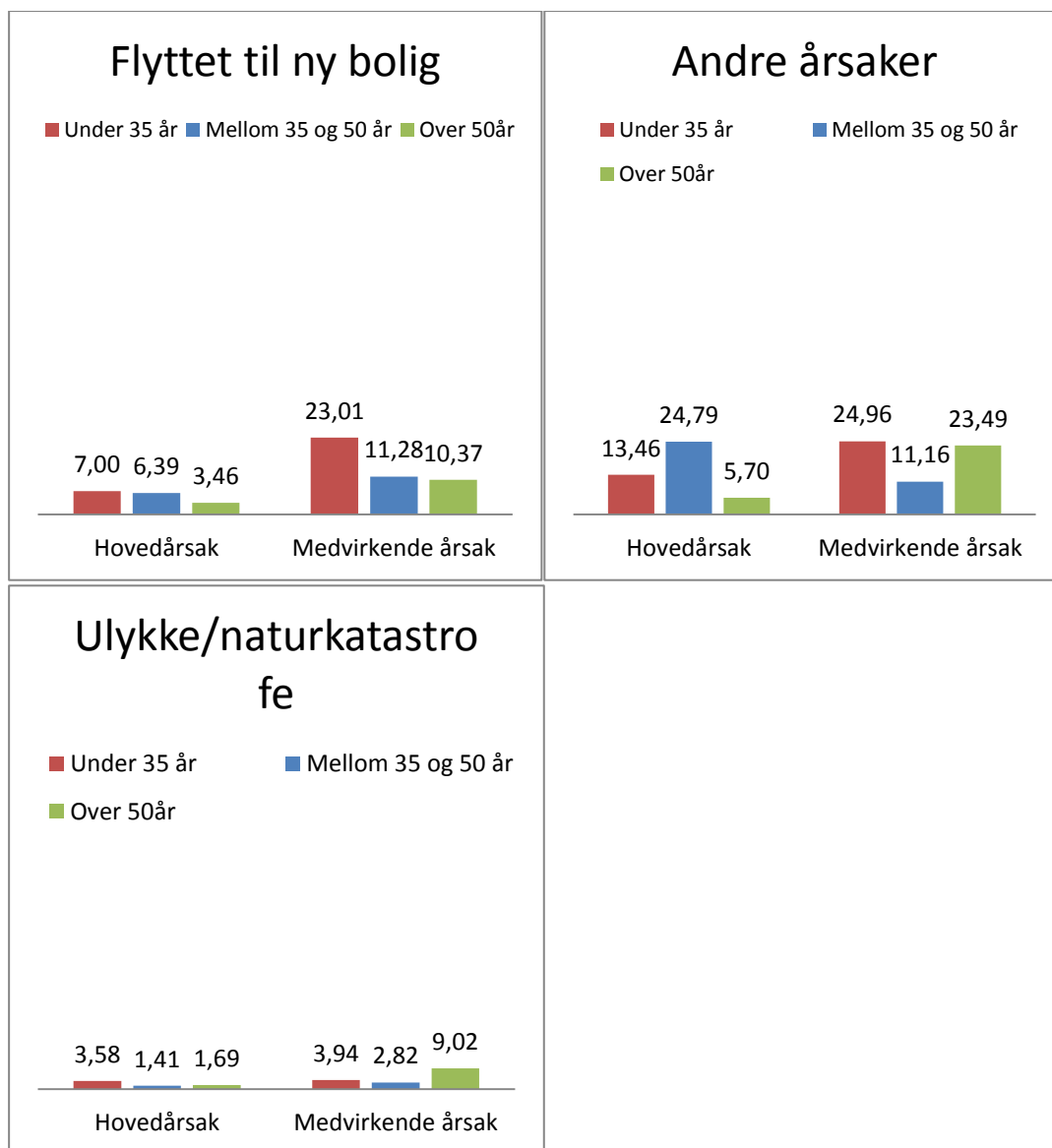
Vanlige årsaker: *Manglende oversikt/forglemmelse, Lånenes størrelse, Arbeidsløshet, Samlivsbrudd, Blitt pensjonist, Sykdom i familien, Flyttet til ny bolig, Ulykke/Naturkatastrofe og Andre årsaker.*

Svaralternativene er: *uten betydning, medvirkende årsak og hovedårsak.*

5.2 Tabellanalyse av egenrapporterte årsaker

De egenrapporterte årsakene kan deles inn i to hovedkategorier: Økonomiske årsaker og livsløpshendelser. Den førstnevnte kategorien er manglende oversikt/ forglemmelse og lånenes størrelse, mens den sistnevnte dreier seg om arbeidsledighet, sykdom i familien, blitt pensjonist, flyttet til ny bolig, samlivsbrudd, ulykke/naturkatastrofe. 'Annet' kategorien kan i prinsippet inneholde årsaker av begge typer.

Figur 5-1: respondentenes subjektive oppfatninger av årsaker til betalingsproblemer

* Manglende oversikt/forglemmelse: N= 202 Lånenes størrelse: N= 200 Arbeidsløshet: N= 193 Samlivsbrudd: N= 195 Blitt pensjonist: N=195 Flyttet til ny bolig: N=195 Sykdom i familien: N=197 Andre årsaker: N= 137 Ulykke/naturkatastrofer N= 192 Prosentene er vektet.

Hvis vi først ser på de økonomiske årsakene, er manglende oversikt/forglemmelse er den mest rapporterte. Dette kan tolkes både i retning av at betalingsproblemer er selvforskyldte og at de er en konsekvens av samfunnsskapt forhold. Denne typen økonomiske vansker kan både være en følge av personlig slurv og uansvarlighet, og en konsekvens av at husholdøkonomien er blitt svært kompleks etter dereguleringen på 80-tallet. Det er viktig å poengtere at de egenrapporterte årsakene ikke nødvendigvis avspeiler en sannhet i absolutt forstand. Flere oppfatter betalingsproblemer som er noe man i størst grad selv er skyld i (Tuft 2005, 261). Dette kan tenkes å føre til at flere opplever det som selvforskyldt selv om det er diskutabelt hvor mye de faktisk kan bli stilt til ansvar for problemene. Et sentralt spørsmål i denne sammenheng er hvorvidt samfunnet har et ansvar for at individer tillates å ta opp flere og større lån enn det en har kapasitet til å betjene. Det finnes i skrivende stund ikke for eksempel ikke et felles register der samtlige låneopplysninger pr individ er registrert²⁴. Dette åpner opp for

²⁴ <http://www.dinside.no/926043/nytt-gjeldsregister-paa-vei> Et slik register kan være på plass snart.

muligheten til å søke flere lån hos ulike utlånere og dermed en økt sannsynlighet for betalingsproblemer. Det er også mulig å tenke seg at enkelte økonomiske rådgivere kan opptre uansvarlige ved salg av finansielle produkter gjennom en fra kundens, ufordelaktig valgstruktur.

Manglende oversikt/ forglemmelse har en interessant profil. Mens andelen som oppgir dette som hovedårsak synker med alder er det slik at de eldste oppgir dette som medvirkende årsak i størst grad. Analysen av gjentatte tversnittdata ga mest støtte til en alderseffekt. Hvis så er tilfelle peker de egenrapporterte analysene i retning av at det er lettere for de unge å miste oversikten over egen økonomi pga. manglende erfaring eller livsfasespesifikke årsaker. De eldre har mer erfaring, det kan derfor tenkes at manglende oversikt/forglemmelse sjeldnere opptrer som hovedårsak. På den annen side har de eldre lettere enn andre for å miste oversikt i sammenheng med/kombinasjon med andre problemskapende mekanismer.

Lånenes størrelse øker i betydning med økende alder, både som hovedårsak og medvirkende årsak. En mulig forklaring på dette er at flere klarer å håndtere lånekostnadene i startfasen men at disse vokser seg for store over tid. I tillegg kan det også tenkes at man ved inngang til nye livsfaser får nye behov man ser seg nødt til å lånefinansiere som følge av at standardpakken utvides. Når nye lån kommer i tillegg til de gamle kan dette for enkelte bli uhåndterlig. At lånenes størrelse oppleves som en større årsak i den eldste livsfasen kan reflektere et inntektsfall i denne aldersgruppen. I tillegg er det slik at mange foreldre nå hjelper sine voksne barn inn på boligmarkedet med lån og garantier, og at standardpakken i en del lag av befolkningen i økende grad omfatter bolig nr. 2 i form av hytte ved sjøen eller på fjellet.

Arbeidsløshet som selvrapportert årsak synker i betydning med alder. Dette er motsatt av lånenes størrelse. Mens lånenes størrelse er et uttrykk for et utgiftproblem er arbeidsløshet i første rekke et inntektsproblem. Dette kan støtte ytterligere opp under livsfasespesifikke (alderseffekter) årsaksmekanismer til betalingsproblemer. Noen faser av livet kan være mer sårbare for utgiftsøkninger mens andre kan være mer sårbare for inntektsnedgang. En mulig grunn til at arbeidsløshet ikke fremgår som en stor årsak i den eldste aldersgruppen er at flere er i pensjonstilværelsen eller nylig har gått inn i den og er forberedte på dette. At de i den midterste aldersgruppen ser ut til å takle arbeidsløshet bedre enn den yngste aldersgruppen har trolig to hovedforklaringer. Den ene kan rett og slett være at den midterste aldersgruppen i mindre grad blir arbeidsløse pga. for eksempel erfaring og ansiennitet. Den andre går ut på at man klarer seg bedre under arbeidsløshet ettersom man blir eldre. Dette kan være fordi man har større erfaring med håndtering av økonomi og dermed takler en midlertidig inntektsnedgang bedre enn de yngre. Andre mulige forklaringer er at de har rukket å spare opp en økonomisk buffer eller har en partner som kan gi økonomisk støtte, noe som også kan gjelde den eldste aldersgruppen. Det er heller ikke usannsynlig at de som er litt eldre har ofte kan ha en større sjanse for å finne seg en ny jobb slik at arbeidsløsheten blir kortvarig og dermed ikke får en altfor stor innvirkning på økonomien.

Samlivsbrudd er viktigst i den midterste alderskategorien. Samlivsbrudd er trolig mer hyppig forekommende i denne aldersgruppen enn i de andre. Dette kan også forklares med at det i den midterste fasen trolig vil befinne seg flere i en økonomisk sårbar situasjon med høy gjeld og ansvar for barn. Inntektssituasjonen vil også variere; noen vil ha relativt lave inntekter og begrenset yrkeserfaring mens de eldre i denne aldersgruppen kan ha opparbeidet seg gode inntekter men samtidig ha høye utgifter som følge av utvidelse av standardpakken. Når samlivsbruddet er et faktum er konsekvensene gjerne tøffe: partene står nå alene med ansvar for å dekke utgifter til barn, bolig og bil som før var basert på to inntekter. Særlig tungt vil et samlivsbrudd merkes dersom den ene parten i stor grad er økonomisk avhengig av den andre parten. Samtidig er det viktig å poengtere at denne årsaken er vesentlig mindre betydningsfull enn de tre foregående.

«Blitt pensjonist» er ikke uventet av størst betydning i den eldste aldersgruppen. Mest sannsynlig hadde den vært mer betydningsfull dersom aldersgrupperingen var gjort slik at de i pensjonistalder (65år+) var i en egen gruppe. Det fremgår at enkelte blir pensjonister en godt før vanlig pensjonsalder. Dette handler typisk om uførhetstrygd.

Å bytte bolig er mest betydningsfullt for de yngre. Dette kan være et uttrykk for at de yngste som flytter hjemmefra for første gang opplever de medfølgende kostnadene som for store. I de eldre aldersgruppene kan det være snakk om individer som kjøper en dyrere bolig enn den de hadde fra før. Bytte av bolig kan trolig også ha sosiale konsekvenser dersom man flytter langt. Bytte av bolig kan for eksempel innebære bytte av jobb og tap av venner og sosial kapital. Dette kan muligens igjen gi utslag i det økonomiske.

Ulykke/naturkatastrofe er lite rapportert men det er ikke usannsynlig at ulykker av ulike slag kan føre til tap av store viktige ressurser med tanke på det økonomiske.

Forholdsvis mange har rapportert at det også er andre årsaker som har ført til betalingsproblemer. Med unntak av arbeidsløshet blant de eldste, hvor dette like ofte er en hovedårsak som en medvirkende årsak, er det gjennomgående slik at årsakstypene rapporteres oftere som medvirkende årsak enn som hovedårsak. Dette støtter ytterligere opp om at betalingsproblemer er et komplekst fenomen med potensielt mange årsaker som ofte opptrer samtidig. I tabell 5.1 er det tatt ut frekvenser på antall oppgitte årsaker (medvirkende eller hovedårsak) pr individ. Kun 20 % oppgir én årsak, mens en nesten like stor andel oppgir 4 eller flere årsaker. Hovedbildet er at over halvparten av respondentene oppgir 2 eller 3 årsaker, og at gjennomsnittet ligger rundt 2,5 årsaker. Det ikke er signifikante forskjeller mellom aldersgruppene mht. antall årsaksmekanismer.

Tabell 5-1: Fordeling av antall oppgitte årsaker til betalingsproblemer

0 ²⁵	3,7 %
1	20,4 %
2	32,8 %
3	25,6 %
4	10,6 %
5	2,7 %
6	1,4 %
7	1,9 %
8	1,2 %
Gjennomsnitt	2,5
N	216

5.3 Korrelasjonsanalyse

Korrelasjonsanalysen er ment å gi et innblikk i kompleksiteten av årsakene til betalingsproblemer i de ulike livsfasene. Er det slik at noen årsaker systematisk opptrer samtidig? og i så fall: hvilke? Og er slike mønstre like eller ulike i de tre livsfasene? Det gjøres separate analyser for hver enkelt aldersgruppe, og vi begynner med den yngste.

²⁵ De som har oppgitt 0 årsaker til betalingsproblemer vil være missing. Evt. kan dette dreie seg om individer som har svart «uten betydning» på samtlige årsaker.

5.3.1 Under 35 år

Det er klart flest signifikante korrelasjoner i den yngste aldersgruppen. Dette kan tyde på at årsakene til betalingsproblemer er mer sammensatte i denne gruppen enn i de andre.

Tabell 5-2: Korrelasjonsanalyse av egenrapporterte årsaker 18-34år²⁶

	Manglende oversikt forglemmelse	Sykdom i familien	Arbeidsløshet	Samlivsbrudd	Blitt Pensjonist	Flyttet til ny bolig	Lånenes størrelse	Ulykke/naturkatastrofe	Andre årsaker
Manglende oversikt forglemmelse	1								
Sykdom i familien	0,109	1							
Arbeidsløshet	-0,84	0,274**	1						
Samlivsbrudd	0,205*	0,213*	-0,058	1					
Blitt Pensjonist	0,164	0,395**	0,206*	0,358**	1				
Flyttet til ny bolig	-0,63	0,094	0,117	0,96	0,352**	1			
Lånenes størrelse	-0,21	-0,29	0,125	-0,161	0,039	0,133	1		
Ulykke/ naturkatastrofe	0,203*	0,178	0,00	0,382**	0,378**	0,046	-0,039	1	
Andre årsaker	-0,44	0,024	-0,139	0,019	0,226*	-0,34	-0,264**	-0,57	1

Blant annet er det slik at den eneste negative signifikante korrelasjonen er å finne i denne gruppen. Denne gjelder for lånenes størrelse og andre årsaker. Dette betyr at dersom lånenes størrelse er hovedårsak er andre årsaker tendensielt uten betydning. Lånenes størrelse korrelerer ikke med de øvrige årsakstypene. Analysene indikerer derfor at størrelsen på lånene alene i flere tilfeller er nok til å føre unge inn i betalingsproblemer.

Manglende oversikt/forglemmelse var samlet sett den hyppigst rapporterte årsaken blant de unge. Dette synes å gå sammen med samlivsbrudd²⁷. Dette kan være et uttrykk for at de yngre har lettere for å miste oversikten over egen økonomi ved samlivsbrudd enn i de andre aldersgruppene. En av årsakene til dette kan trolig være at det er vanligere med samboerskap enn ekteskap blant de under 35 sammenlignet med eldre aldersgrupper. Samboerskap er ofte mindre regulert enn ekteskap med tanke på det økonomiske oppgjøret ved samlivsbrudd. Det er derfor sannsynlig at et endt samboerskap har lettere for å føre til uoverskuelighet i økonomien enn et endt ekteskap.

Sykdom i familien kan ramme husholdsøkonomien direkte hvis det medfører inntektsbortfall eller større merutgifter. Det kan også være ressurskrevende dersom man har omsorgsansvar for den syke. Sykdom i familien er positivt korrelert med arbeidsløshet, samlivsbrudd og uførepensjon (blitt pensjonist). Arbeidsløshet er i seg selv et inntektstap som de yngste av nevnte årsaker kan tenkes å ha dårligere forutsetninger for å håndtere. Hvis samboer/ektefelle i tillegg blir syk kan dette gå hardt utover husholdsøkonomien. Dersom man i tillegg må påta seg ansvar for syke, enten det dreier seg om et husholdsmedlem eller et annet familiemedlem kan dette tappe en for ytterligere ressurser. Uførhet kan også fort medføre økonomiske merbelastninger. Slike forhold bidrar fort til å øke sannsynligheten for betalingsproblemer.

²⁶ Se vedlegg 3 for detaljert spesifisering av N og signifikanstester i korrelasjonsanalysene.

²⁷ Går også sammen med ulykker/naturkatastrofer men pga en for lav N kommenteres ikke dette ytterligere.

Blitt pensjonist er den årsaken med flest korrelasjoner. For det første er dette positivt korrelert med arbeidsløshet. Det har trolig sammenheng med at arbeidsløshet i noen tilfeller er del av en prosess hvor man til slutt ender som helt eller delvis ufør. Videre er blitt pensjonist også positivt korrelert med samlivsbrudd. Her kan det tenkes at uførhet fører til samlivsbrudd. Blitt pensjonist er i tillegg korrelert med bytte av bolig. Dette er trolig et resultat av at man som ufør må bytte bolig, dette kan det både være økonomiske og sosiale kostnader knyttet til. Til sist er det også en korrelasjon mellom *blitt pensjonist* og *andre årsaker*.

Til slutt er det grunn til å peke på at det samlede antall observasjoner innen ulykke/naturkatastrofe er svært lavt. Dette betyr derfor at samtlige korrelasjoner skal tolkes med varsomhet. På et generelt grunnlag kan en si at ulykker trolig, i noen tilfeller indirekte kan føre til betalingsproblemer ved at man for eksempel mister oversikten eller blir ufør.

5.3.2 Mellom 35 og 50 år

I den midterste fasen av livet er det færrest korrelasjoner. Dette kan tolkes dit hen at årsaksbildet er enklere i denne gruppen.

Tabell 5-3: Korrelasjonsanalyse av egenrapporterte årsaker 35-50år

	Manglende oversikt forglemmelse	Sykdom i familien	Arbeidsløshet	Samlivsbrudd	Blitt Pensjonist	Flyttet til ny bolig	Lånenes størrelse	Ulykke/naturkatastrofe	Andre årsaker
Manglende oversikt forglemmelse	1								
Sykdom i familien	0,058	1							
Arbeidsløshet	-0,16	0,208	1						
Samlivsbrudd	0,168	0,013	0,054	1					
Blitt Pensjonist	0,003	0,068	-0,053	-0,004	1				
Flyttet til ny bolig	-0,211	-0,019	-0,094	0,220*	0,043	1			
Lånenes størrelse	0,130	-0,058	0,113	-0,061	-0,003	-0,036	1		
Ulykke/ naturkatastrofe	0,003	0,301**	0,178	0,122	0,213	-0,103	0,109	1	
Andre årsaker	-0,109	-0,021	-0,034	-0,109	0,157	-0,13	-0,179	-0,115	1

At det er få årsaker som systematisk opptrer samtidig betyr at de med betalingsproblemer i denne gruppen har mer enhetlige veier inn i betalingsproblemer.

Samlivsbrudd og flyttet til ny bolig er imidlertid positivt korrelert og det er jo en gang slik at samlivsbrudd som regel fører til at en av partene må bytte bolig. Dette vil til sammen endre livssituasjonen radikalt for dem det gjelder, også økonomisk²⁸.

5.3.3 Over 50 år

Blant de eldste er det også få korrelasjoner. Samtidig vet vi at det er her problemomfanget er minst. Dette tyder – i likhet med den midterste livsfasen – på at årsaksbildet er enklere enn i blant de yngste.

²⁸ Sykdom i familien er korrelert med ulykke/naturkatastrofe. Igjen er det for få i den sistnevnte gruppen til at dette kommenteres ytterligere.

Tabell 5-4: Korrelasjonsanalyse av egenrapporterte årsaker 51-80 år

	Manglende oversikt forglemmelse	Sykdom i familien	Arbeidsløshet	Samlivsbrudd	Blitt Pensjonist	Flyttet til ny bolig	Låneenes størrelse	Ulykke/naturkatastrofe	Andre årsaker
Manglende oversikt forglemmelse	1								
Sykdom i familien	0,243	1							
Arbeidsløshet	-0,42	0,143	1						
Samlivsbrudd	0,117	0,190	0,010	1					
Blitt Pensjonist	-0,134	-0,009	0,091	-0,083	1				
Flyttet til ny bolig	0,036	0,161	0,081	0,510**	-0,005	1			
Låneenes størrelse	0,302*	0,141	-0,068	0,167	0,041	0,203	1		
Ulykke/naturkatastrofe	-0,014	0,509**	-0,031	0,218	0,183	0,082	-0,107	1	
Andre årsaker	-0,169	0,034	-0,020	-0,204	0,103	-0,173	-0,004	0,017	1

Låneenes størrelse er positivt korrelert med høye verdier på manglende oversikt/forglemmelse. Flere i denne gruppen vil befinne seg i en situasjon der det forventes at man har tilbakebetalt størstedelen av lånene og slik sett får en mer ryddig økonomi. Imidlertid er det mange over 50 som nå tar opp nye lån. Dermed kan det bli vanskelig å holde oversikten. Noen av de eldste kan dessuten være i dårligere stand til å håndtere økonomien i kraft av sin alder.

Også i denne livsfasen er overgang til ny bolig og samlivsbrudd positivt korrelert. Forklaringen ligger trolig fortsatt i at det samlivsbrudd fører til bytte av bolig. Sammenhengen mellom samlivsbrudd og bytte av bolig er den sterkeste korrelasjonen i hele utvalget. For de i pensjonsalder kan omkostningene rundt samlivsbrudd bli svært store ettersom inntektene er lave. De over 50 som går gjennom et samlivsbrudd mens de er yrkesaktive kan også tenkes å bli rammet ekstra hardt av omkostningene som følger av samlivsbrudd og boligbytte. Selv om inntekten ofte er høy vil også lånene for mange være opp i mot sitt høyeste. Enkelte hushold vil derfor være avhengige av to inntekter for å betjene disse. Når denne premissen bortfaller vil derfor mange oppleve den økonomiske situasjonen som vanskelig.

5.4 Oppsummering

Av analysen av de egenrapporterte årsakene fremgår det at individer i de ulike livsfasene opplever sine veier inn i betalingsproblemer forskjellig. Det er både slik at de i ulik grad oppgir de forskjellige årsakene og at de i anser dem som viktige i ulik grad. Dette er i tråd med hypotesene fra kapittel 1. Slik sett indikerer begge disse analysene, i tråd med hovedhypotesen at veiene til betalingsproblemer er til dels forskjellige i de ulike livsfasene. At viktigheten av arbeidsløshet som årsak synker med alder mens låneenes størrelse øker kan gi en pekepinn på hvilke typer årsaks mekanismer som er mest gjeldende i de ulike livsfasene. Arbeidsløshet fører først og fremst til et inntektstap mens låneenes størrelse er et uttrykk for økte utgifter. Det er også verdt å legge merke til at det er klart flest korrelasjoner mellom årsaker i den yngste aldersgruppen. Dette kan tyde på at veiene inn i betalingsproblemer er mer sammensatte blant dem. For å komme på sporet av de problemskapende mekanismene i de ulike livsfasene må vi bevege oss i retning av en årsaksanalyse.

6. Årsaksanalyse

6.1 Innledning

Mens kapittel 5 omhandlet selvrapporterte årsaker, studerer kapittel 6 sammenhengen mellom selvrapporterte betalingsproblemer på den ene siden, og demografiske kjennetegn, personlig økonomi og livsbegivenheter på den annen. Er det slik at det er de samme mekanismene som fører til betalingsproblemer i de ulike livsfasene? Eller er det slik at det er ulike mekanismer? Eller er det en kombinasjon?

Analysen er bygd opp som en tretrinnsprosess. Først vil sammenhengen mellom demografiske variabler og betalingsproblemer bli gjennomgått. Deretter introduseres de økonomiske variablene. Til sist vil det bli kontrollert for livsbegivenhetsvariabler. Denne tilnærmingen er valgt for å kunne gi en grundigere fremstilling av problemets art og omfang. En trinnvis analyse gjør det blant annet mulig å identifisere indirekte effekter (Poppe og Kjærnes 2003, 123). Ettersom hver aldersgruppe studeres i separate analyser vil samtlige effekter i modell 1, 2 og 3 være automatisk kontrollert for aldersgruppeeffektene. Analysen er basert på det sammenstilte datasettet fra SIFO surveyen i 2012 og 2013.

Som vi allerede har sett i 4-2 er problemomfanget størst i det underutvalget som omfatter 35 år og minst blant de over 50. Tabell 6.1 viser fordelingen for 2012/2013.

Tabell 6-1: Andel med betalingsproblemer i ulike aldersgrupper

		<35	35-50	> 50	Hele utvalget
Andel bet.prob		0,106	0,071	0,025	0,061
Teststatistikk	Std.avvik	0,01	0,01	0,003	0,003
	N	884	1121	1958	3933

Samtidig kan vi legge merke til at N lavest i den yngste aldersgruppen og høyest i den eldste. De lave standardavvikene indikerer at det sanne problemomfanget blant Norges befolkning for de gjeldende aldersgruppene ligger tett opp til verdiene for utvalgene. Fra kapittel 4 vet vi at forholdet mellom andelene i de ulike livsfasene har holdt seg noenlunde konsistent de siste 23 årene.

6.2 Innledende om årsaksanalyse og analytisk strategi

Når det man ønsker å si noe om er vanskelig å måle er det vanlig å bruke variabler som kan virke som indikatorer på fenomenet som studeres (King, Verba, og Keohane 1994, 110). Denne strategien rettfærdiggjøres nettopp av at indikatorene er observerbare. Dette er ofte en nødvendig strategi og vanlige aspekt ved empiriske undersøkelser. Problemet oppstår når indikatorene blir omtalt som om de skulle vært ensbetydende med fenomenet som skal under-

søkes. Hyppig forekomst av denne strategien er muligens en av årsakene til at mange forskere finner relasjoner som er sertifisert gjennom statistisk signifikans merkelige (Aubert 1969, 199). Tilnæringsmåten kan også bevisst (og ubevisst) brukes til å konstruere en virkelighet som ikke finnes.

Formålet med analysen er å utforske livsfasevariasjoner i årsaksmekanismer som fører til betalingsproblemer. For ordens skyld er det hensiktsmessig med en kort repetisjon av begrepsavklaringene for årsaksmekanisme, betalingsproblem og livsfase. Felles for disse begrepene er at de kan operasjonaliseres på flere måter, hvilket betyr at de viser til ulike forhold avhengig av kontekst. Det er derfor viktig å klargjøre hva som menes med begrepene når de tas i bruk.

En årsaksmekanisme er en mellomting mellom lover og beskripsjoner. En årsaksmekanisme vil kunne gjøre oss i stand til å forklare men ikke predikere (Elster 1998, 47). Mekanismer i denne forstand vil derfor ikke være et uttrykk for «hvis A så alltid B» men snarere vise til kjennetegn som er typiske ved individer med betalingsproblemer. En forklaring gjennom årsaksmekanismer innebærer å sannsynliggjøre kausalitet og i tillegg forklare hvordan kausalforholdet virker. Dette vil redusere risikoen for spuriøse sammenhenger og gjøre oss i stand til å forklare når generaliseringer brytes ned (Elster 1998, 49).

Et betalingsproblem er analysenes avhengige variabel og er enkelt sagt at man ikke makter å gjøre opp for seg økonomisk. Operasjonaliseringen av fenomenet i denne rapporten er ment å fange opp en situasjon der betalingsproblemer er et vedvarende trekk i husholdsøkonomien og bør derfor ansees som alvorlig. Et betalingsproblem i denne rapporten er målt på følgende måte:

Har det i løpet av det siste året hendt at husholdet ditt ikke har penger til å betale regninger eller lån ved absolutt siste forfall?

Ja/Nei/Vet ikke (Ja: regningsproblemer)

Hvis ja: *Hvor sjelden eller ofte har betalingsproblemene forekommet?*

En sjelden gang/av og til/ofte/vet ikke.

De som har svart "Av og til" og "ofte" er definert som individer i hushold med betalingsproblemer.

En viss ulempe med denne typen selvrapporing er at det vil forekomme variasjoner i alvorlighetsgrad av den økonomiske situasjonen innad i problemgruppen. Dette er imidlertid til å leve med. Som diskutert i kapittel 2 er det rimelig å anta at hushold som faller i problemgruppen har en såpass presset økonomisk situasjon at denne gruppen bør vies oppmerksomhet.

En livsfase kan vise til meget avgrensbare grupper som for eksempel 'emerging adults'. Denne livsfasen viser til unge voksne i utviklede land, som ikke har barn, som ikke bor i egne hjem, eller har inntekt nok til å bli fullstendig uavhengige tidlig til sent i 20-årene (Arnett og Fishel 2013, kap. 1). Hovedindikatoren på en livsfase er alder. Dette er også utgangspunktet for denne analysen der aldersgruppeinndelingen er som følger: 18-34, 35-50 og 51-80 år. Livssituasjonen innad i gruppen vil variere. Så fremt det kontrolleres for relevante forhold og det fremkommer signifikante resultater og tendenser vil analysen likevel kaste lys over typiske situasjonstrekk i de ulike livsfasene. Familietilknytning, utdanning og yrkestilknytning vil typisk være variabler som også trekkes inn i diskusjoner av livsfaser. Dette blir gjort også i denne analysen.

6.3 Demografisk modell

Den første regresjonsmodellen tar for seg det jeg har valgt å referere til som demografiske variabler. Dette er inntekt, utdanning, student og familietype. Inntektsvariabelen er en logaritmisk omkodning av den opprinnelige variabelen som er målt i antall 1000kr. Det er mulig å

fortolke inntekt og utdanningsvariablene kontrollert for hverandre i termer av ulike former for kapital. Herunder økonomisk kapital, kulturell kapital (kunnskap) og sosial kapital (nettverk med bestemte forståelser av hvordan knappe ressurser skal omsettes i sosial prestisje). Hver utdannings- og familietype er dikotome variabler. Jeg velger bevisst å betegne variablene i denne modellen som kjennetegn fremfor årsaksmekanismer. Demografiske variabler heller mer mot beskrisjoner fremfor kausale sammenhenger i den forstand at forklaringsverdien er begrenset. Med dette menes det at man skal være forsiktig med slutninger av typen: en bestemt familietype fører til betalingsproblemer. Dette er fordi sammenhengen mest sannsynlig er konfundert av en rekke andre variabler. Siktemålet med denne modellen er derfor å kartlegge sammenhengen mellom demografiske kjennetegn og betalingsproblemer i de ulike aldersgruppene for deretter å sammenligne disse.

Tabell 6-2: Betalingsproblemer. Odds og oddsrater. Demografisk modul 2012/2013

Modell	Variabler	< 35år	35-50år	> 50år	
Demografi	LN inntekt	0,48***	0,16***	0,097***	
	Student	0,53(*)	1,09	(omitted)	
	(Ref: Grunnskole)	Vgs	0,39*	2,81(*)	0,53
	Fagutdanning	0,22**	4,12*	0,52	
	Universitetsgrad	0,22**	2,41	0,50	
	Annet	1,34	(omitted)	1,10	
(Ref: Alene)	Alene med barn	1,94	3,40**	1,88	
	Par uten barn	0,89	3,78*	0,32	
	Par med barn	1,53	3,21*	1,06	
Konstantledd		4494,94**	5,65e+08***	370788,3**	
Teststatistikk	Andel betalingsproblemer	0,106	0,072	0,025	
	Hosmer Lemeshow chi2	0,51	0,09	0,16	
	Log likelihood	-252,77	-237,96	-209,31	
	LR chi2	0,000	0,000	0,001	
	Pseudo R2	0,0710	0,1036	0,0589	
	N	814	1034	1831	

**Korrelasjonen er signifikant på 0,01 nivå

*Korrelasjonen er signifikant på 0,05 nivå

(*)Korrelasjonen er signifikant på 0,10 nivå

6.3.1 Under 35 år

Blant de under 35 år er hovedtrekket at inntekt og utdanning beskytter mot betalingsproblemer mens familietype ikke har noen effekt.

Inntekt er helt grunnleggende for beskyttelse mot betalingsproblemer og pressede økonomiske situasjoner generelt. Det er derfor naturlig å tenke seg at effekten er sterk i samtlige grupper. Av modellen kan man lese at for hver logaritmes endring i inntekt synker oddsen for betalingsproblemer med en faktor på 0,48. Oddsen for betalingsproblemer på ett nivå er altså kun 48 % av hva oddsen for betalingsproblemer er på nivået under kontrollert for utdanning og familietype. Dette betyr at for hver logaritmes økning i inntekt synker sannsynligheten for betalingsproblemer med 52 %.

Av modellen leser vi at sannsynligheten for å ha betalingsproblemer er lavere for dem med utdanning utover grunnskole enn blant de med kun grunnskoleutdanning, kontrollert for inntekt, familietype og hvorvidt man er student. Generelt er det grunn til å tro at en utdannel-

se utrufter individene med en bedre forståelse av forvaltning av egen privatøkonomi enn hva kun grunnskole gjør. Personlig økonomi som fag i skolen ble først tatt inn i skoleplanene i siste halvdel av 90-årene. Det er derfor de som har tatt utdanning fra 1995 og utover som har hatt personlig økonomi som pensum i skolen. En kan med bakgrunn i dette derfor anta at sammenhengen mellom utdanning og betalingsproblemer er sterkest i den yngste aldersgruppen. Utdanningssystemet har ekspandert de siste årene og hovedtendensen i Norge er at stadig flere utdanner seg (Nordli Hansen og Mastekaasa 2010). I takt med denne utviklingen blir det færre og færre jobbmuligheter igjen til dem som ikke gjør det. Det er derfor ikke overraskende at utdanning beskytter mot betalingsproblemer i den yngste aldersgruppen.

Effekten er tilnærmet like sterk for fagutdannede og universitetsutdannede, men trolig av ulike grunner. Mens fagutdannede i kraft av kortere utdanning har flere yrkesaktive år og trolig både høyere formue og lavere gjeldsgrad pga. lavere studielån, har de universitetsutdannede typisk mer ressurssterke sosiale nettverk og kanskje også bedre kunnskaper om økonomi. I den grad utdanning fungerer som en indikator på kulturell og sosial kapital kan man også si at de som kun har fullført grunnskole, i utgangspunktet har dårligere forutsetninger for å håndtere privatøkonomi. Det er godt dokumentert at sammenhengen mellom egen klasse og oppnådd utdanning er sterk, de med utdannede foreldre tar gjerne utdanning selv og motsatt (Nordli Hansen and Mastekaasa 2010). Fra før vet vi at økonomisk pressede situasjoner ofte rammer de med lavere klassebakgrunn og lavere utdanning. I den grad utdanningsvariablene fungerer som en indikator på dette er effektene ikke veldig overraskende.

Studenter har tendensielt en lavere sannsynlighet for betalingsproblemer enn de som ikke er det. Variabelen er kun signifikant på 10 % nivået og bør derfor ikke vektlegges i for stor grad. Denne gruppen har også en spesiell inntekts og bosituasjon som er vanskelig å sammenligne med yrkesaktives. Likevel er det grunn til å tro at resultatet reflekterer reelle forskjeller mellom studenter og ikke-studerende. Dette fordi at studenter ofte har en enklere økonomi med færre utgifter og tilgang til hjelp fra foreldre. Familietype ser ikke ut til å påvirke sannsynligheten for betalingsproblemer i gruppen under 35 år. Tendensen er imidlertid at barn, uavhengig om man er aleneforsørger eller har en partner, øker sannsynligheten for betalingsproblemer.

Konstantleddet er svært høyt: 4494,9. Siden nullpunktet på inntektsvariabelen er ikke observert, kan dette tallet ikke gis noen substansiell fortolkning. Likevel indikerer det at sjansen for betalingsproblemer er høy dersom man scorer lavt på inntektsvariabelen og samtidig 0 på de øvrige variablene.

Antall observasjoner i denne yngste aldersgruppen er 814. Trolig hadde en høyere N ført til flere signifikante resultater. LR verdien er over den kritiske verdien. Dette betyr at betalingsproblemer sannsynligvis ikke er tilfeldig fordelt mellom variablene i analysen. Goodness of fit testen gir også for at modellen har en god passform. Pseudo R^2 er 7 %, hvilket indikerer at modellen forklarer om lag 7 % av den observerte variasjonen i utvalget.

6.3.2 Mellom 35 og 50 år

I denne aldersgruppen er hovedtrekket at inntekt beskytter mot betalingsproblemer, samtidig er fagutdanning og familietype er positivt korrelert med betalingsproblemer.

Når det gjelder inntekt er oddsen for betalingsproblemer på ett nivå kun 15 % av hva oddsen for betalingsproblemer er på nivået under kontrollert for utdanning og familietype. Dette betyr at for hver logaritmes økning i inntekt synker sannsynligheten for betalingsproblemer med 85 %.

De fagutdannede har 4,1 ganger så høy odds for å få betalingsproblemer enn de med bare grunnskole. Videregående som høyest fullførte utdanning er signifikant på 10 % nivået mens

universitetsutdannelse ikke er signifikant. Igjen må det påpekes at variablene i denne modellen i større grad er å anse som beskrivende fremfor kausale sammenhenger. Riktignok er det empirisk sett slik at de med fagutdannelse har en større sannsynlighet for betalingsproblemer enn de med grunnskoleutdanning. Hvorvidt en kan si at fagutdanning fører til betalingsproblemer er i midlertid høyst diskutabelt. Det kan hende at de fagutdannede med betalingsproblemer i tillegg har andre kjennetegn som er positivt korrelert med betalingsproblemer som det ikke er kontrollert for i modellen. Dette kan dreie seg om aspekter rundt kulturell og sosial kapital. Det er også mulig at de fagutdannede opplever perioder med ustabile inntekter fordi de for eksempel er selvstendig næringsdrivende.

Blant familietyperne er «annet» utelatt ettersom ingen i denne aldersgruppen anser dette som sin boform. Ellers er effekten av «alene med barn», «par uten barn» og «par med barn» noenlunde lik. De nevnte familietyperne har over 3 ganger så høy sjans for betalingsproblemer enn de som bor alene. Hovedinnsikten fra denne bolken er derfor at det å bo i enehushold i denne livsfasen beskytter mot betalingsproblemer når det kontrolleres for utdanning og inntekt. Det er mulig at denne gruppen består av individer med relativt lave utgifter i forhold til inntekten sammenlignet med de andre familietyperne. Dette kan være i kraft av at aleneboende orienterer seg etter en billigere standardpakke i tillegg til at de er fritatt utgifter som er knyttet til barn. Typisk for par i denne aldersgruppen vil være at de befinner seg i en etableringsfase der standardpakken utvides og i mange tilfeller må lånefinansieres. Aleneforeldrene vil trolig ha store utgifter (i forhold til inntekt) knyttet til å forsørge barna.

Konstantleddet er $5,65e+08$, hvilket i likhet med modellen for de yngste betyr at sannsynligheten for betalingsproblemer er høy for de som scorer 0 på samtlige uavhengige variabler. LR verdien er signifikant, det er derfor god grunn til å slutte at betalingsproblemer ikke er tilfeldig fordelt mellom de uavhengige variablene også i denne gruppen. Goodness of fit testen gir støtte til at modellen har en god passform. PseudoR² er noe høyere enn i modellen for de yngste: 10,36 %.

6.3.3 Over 50 år

Hovedtrekket i denne aldersgruppen er en sterk effekt av inntekt samtidig som at de andre uavhengige variablene ikke er signifikante.

For hver logaritmes endring i inntektsvariabelen synker oddsen for betalingsproblemer med en faktor på 0,097. I den eldste aldersgruppen er det altså slik at for hver logaritmes økning i inntekt synker sannsynligheten for betalingsproblemer med 90,3 %.

Studentvariabelen er utelatt fra analysen da ingen i denne aldersgruppen har oppgitt å være studenter. Utdanningsvariablene og familietyperne synes ikke å ha innvirkning på sjansen for betalingsproblemer i denne gruppen.

Få signifikante resultater betyr imidlertid ikke at modellen er uten forklaringsverdi. Effekten av inntekt er teoretisk konsistent. LR-verdien indikerer da også at minst en av parameterne i modellen er signifikant forskjellig fra 0. Goodness of fit testen gir også i denne gruppen støtte til at modellen har en god tilpasning. Samtidig er pseudo R² kun 5,9 %. Modellens tilpasning til foreliggende data er med andre ord ikke optimal. At modellen ikke gir en god tilpasning i denne delen av analysen for den eldste aldersgruppen er imidlertid ikke alvorlig. Den demografiske modellen er ment å gi en fordelingsoversikt fremfor å være forklarende. Det betyr at andre forhold må trekkes inn for å gi en god forståelse av mekanismene bak betalingsproblemer i denne livsfasen.

6.3.4 Diskusjon av demografisk modell

Den demografiske modellen peker i retning av at betalingsproblemer er et lavinntektsproblem i større grad hos de eldste enn blant de yngre. Dette kan også bety at utgiftene har større innvirkning på betalingsproblemer i de yngre aldersgruppene. Utdanning er mest betydningsfullt blant de yngste. Familietype virker generelt sett å ha liten innvirkning utenom for de aleneboende i aldersgruppen 35-50 år.

Inntekt er den eneste variabelen som har en signifikant effekt i samtlige modeller, i samme retning. Inntekt beskytter mot betalingsproblemer og effekten er tendensielt økende med alder²⁹. At inntekt er av større betydning i midtfasen enn i den yngste kan ha en sammenheng med at de yngste ofte vil befinne seg i faser av livet som er preget av likviditetsoverskudd i Boyes beskrivelse. Motsatt vil de i midtlivsfasen ofte befinne seg i livsfaser hvor utgiftene er høye slik at inntektsnivået til husholdet er viktigere. At effekten er sterkest blant de eldste kan være et reelt uttrykk for at betalingsproblemer i større grad er et lavinntektsproblem blant disse enn hva det er i de andre aldersgruppene. Dette er i så fall konsistent med det analysen av selvrapporterte årsaker antydte og kan ha en sammenheng med at det er flere alderspensjonister i denne gruppen. Pensjonistenes inntekter er generelt sett lave i forhold til resten av befolkningen. Jo lavere inntekten er, desto større relativ betydning vil trolig hver 1000kr ekstra i husholdsinntekt ha. At oddsraten for inntekt er lavere i de andre aldersgruppene kan også ha en sammenheng med at utgiftene er av større betydning i disse aldersgruppene enn det tilfellet er i den eldste. Standardpakken er mest sannsynlig mer omfattende i de to andre aldersgruppene og viljen og behovet for å lånefinansiere denne er trolig også større enn blant de eldste. Pensjonister opplever i tillegg et inntektsbortfall som ikke alltid er like godt planlagt. Dette kan føre til betalingsproblemer. Spesifisering av betydningen av inntektsbortfall blir et viktig tema når modellen utvides.

Utdanningsvariablene er svært forskjellige i de 3 aldersgruppene³⁰. Utdanningsvariablene oppnår flest signifikante resultater i den yngste aldersgruppen. Sammenhengen som fremgår i denne gruppen virker også logisk. De med utdanning utover grunnskole synes å klare seg langt bedre med tanke på betalingsproblemer enn de med kun grunnskoleutdanning. Det er heller ikke urimelig at utdanning ikke har en effekt i den eldste aldersgruppen. Dette har trolig sammenheng med at formell utdanning ikke var like avgjørende for yrkeskarrieren da disse gikk inn i arbeidslivet. Å styre unna betalingsproblemer handler både om kunnskaper og om erfaring. Siden disse tok utdanning for lenge siden, er deres økonomiske valg og rutiner derfor i stor grad erfaringsbasert; kunnskapene deres er ervervet andre steder enn i utdanningssystemet. I den midterste aldersgruppen er tendensen slik at utdanning øker sannsynligheten for betalingsproblem. Fagutdannede virker å være spesielt mer utsatt enn de med grunnskole som høyeste fullførte utdannelse. En mulig forklaring er at det i denne gruppen befinner seg håndverkere som er selvstendig næringsdrivende og har gått konkurs eller har ustabile inntekter. Dessuten kan utdanning fungere som en indikator på både sosial og kulturell kapital. Kanskje er det slik at fagutdannede i midt-fasen har et sosialt nettverk og måter å disponere ressurser på som gjør dem mer utsatt. Effekten av fagutdanning er imidlertid ikke signifikant i de senere modellene.

Forskjellen i effekten av studentstatus mellom aldersgruppene virker logiske. Selv om studentstatus kun er kun signifikant på 10 % nivået i den yngste aldersgruppen er det ikke urimelig å anta at denne sammenhengen er reell. I de to eldste aldersgruppene er det få eller ingen studenter. Den økonomiske situasjonen til dem som er studenter i disse aldersgruppene

²⁹ T-testen viser at forskjellene er signifikante mellom effekten av inntekt mellom de yngste og de i midtlivsfasen på 0,01 nivået. Forskjellen mellom de yngste og eldste samt forskjellen mellom de i midtfasen og de eldste er ikke statistisk signifikante. To-halet t-test.

³⁰ T-testen viser at forskjellene er signifikante mellom effekten av utdanningsvariablene mellom de yngste og for de i midtfasen på 0,01 og 0,001 nivået. Forskjellen mellom de i midtfasen og eldste samt forskjellen mellom de i yngste og de eldste er ikke statistisk signifikante. To-halet t-test.

er trolig mer lik en normalsituasjon med tanke på bosituasjon og økonomisk støtte fra foreldre.

Når det kontrolleres for inntekt, utdanning og studentstatus virker familietype å ha liten innvirkning på sannsynligheten for å få betalingsproblemer. Det eneste unntaket er aleneboende i aldersgruppen 35-50 år som virker å være ekstra beskyttet mot betalingsproblemer sett i forhold til de andre familietyperne. Årsaken til at denne sammenhengen identifiseres i denne aldersgruppen er å finne i de kjennetegnene som er unike for aleneboende i denne aldersgruppen. Trolig har denne gruppen relativt sett lavere utgifter i forhold til inntekt enn det de andre familietyperne har enn hva som er tilfellet i de andre aldersgruppene.

Den demografiske modellen viser at betalingsproblemer er ulikt fordelt langs de samme kjennetegnene i hver aldersgruppe. Det er delvis slik at de samme kjennetegnene produserer betalingsproblemer, herunder inntekt. I tillegg er det også ulike prosesser som virker problemskapende i de ulike livsfasene. I den yngste aldersgruppen er inntekt og utdanning beskyttende mot betalingsproblemer. I den eldste er det kun inntekt som er signifikant, til gjengjeld har inntekt størst effekt i denne aldersgruppen. I den midterste aldersgruppen er inntekt beskyttende mot betalingsproblemer mens familietype og fagutdanning øker sannsynligheten for betalingsproblemer. Som sagt forsvinner imidlertid effekten av fagutdanning.

6.4 Økonomisk modell kontrollert for demografiske variabler

Den første modellen var deskriptiv i sin karakter og hadde til hensikt å gi en oversikt over fordelingen av betalingsproblemer langs demografiske kjennetegn. En slik modell melder raskt et behov for en større forklaringskraft. Dette er hensikten med den første utvidelsen av modellen. I tråd med Caplovitz (Caplovitz 1974) introduseres økonomiske variabler der inntekt sees på i forhold til utgifter i stedet for LN inntekt. Etter dereguleringen av kredittmarkedet er det ikke urimelig å si at ulike former for lån er den viktigste utgiften for husholdene. Disse lånene eksponerer husholdene for en risiko for betalingsproblemer, og dersom man som følge av dette skulle rammes av pressede økonomiske situasjoner er det fordelaktig å ha økonomiske midler til rådighet. Derfor introduseres det å ha en økonomisk buffer i tillegg til gjeldsbelastning for boliglån, studielån, billån, forbrukslån og kredittkortlån. Det er også gode teoretiske grunner for å se nærmere på samspillseffekten mellom forbrukslån og kredittkortlån, og samspillseffekten mellom kredittkortlån og boliglån.

Gjeldsbelastningen er målt ved å dividere gjeld i antall kroner på samlet husholdsinntekt. Det er viktig å understreke at noe av gjelden er målt på individnivå mens inntekten er målt på husholdsnivå. Billån og boliglån er målt på husholdsnivå mens studielån, forbrukslån og kredittkortlån er målt på individnivå. Ideelt sett skulle alle gjeldspostene være for husholdet som helhet. Men det er vanskelig for den enkelte å ha en presis formening om en eventuell partners kredittkort- forbruks- og studielån. Dette er en svakhet, men til å leve med. Svakheten gjelder imidlertid kun for hushold som består av mer enn én hovedperson. I disse gruppene underestimeres snarere enn overestimeres effekten av gjeldsbelastning

Buffer er en dummy der de som oppgir å ha omtrent en månedslønn og over en månedslønn i bakhånd til uforutsette utgifter har verdien 1. Buffer er også målt på individnivå. Dette er en suboptimal operasjonalisering for hushold med over én hovedperson. I noen tilfeller vil begge partnere ha bidratt til bufferen, i andre tilfeller bare én av dem, og i atter andre tilfeller kan hver partner ha bygget opp sin egen buffer. Likevel gir dette en indikasjon på hvordan buffere fungerer i forhold til betalingsproblemer. Ved en presset økonomisk situasjon kan en månedslønn for den ene av partene være utilstrekkelig dersom husholdets samlede gjeldsutgifter er store. Motsatt kan effekten av en buffer også tenkes å bli underspilt dersom den andre parten i husholdet også har dette.

Denne modellen setter oss bedre i stand til å identifisere kausale sammenhenger. Det er mer forsvarlig å se på variabeleffektene som uttrykk for underliggende årsaksmekanismer og dermed knytte teoretiske antakelser til effektene. Dette støttes også av at effektene av de demografiske variablene nå blir generelt svakere og flere av dem er ikke lenger signifikante. Dette kommer av at det i virkeligheten er slik at de ny-introduserte økonomiske variablene forklarer en del av den variasjonen de demografiske variablene i den demografiske tilsynelatende forklarte.

Tabell 6-3: Betalingsproblemer. Økonomisk modul kontrollert for demografi. Odds og oddsrater. 2012/2013

Modell	Variabler	<35	35-50	> 50år	
Demografi	Student	0,68	0,011	(omitted)	
	Vgs	0,55	1,61	1,06	
	(Ref: Grunnskole)	Fagutdanning	0,26*	2,18	1,09
	Universitetsgrad	0,26**	1,05	0,96	
	Annet	1,91	(omitted)	1,45	
	Alene med barn	1,56	2,37	0,63	
	(Ref: Alene)	Par uten barn	0,93	1,55	0,53
	Par med barn	1,47	1,03	0,79	
Økonomi	Gjeldsbelastning bolig	0,93	0,93	1,11	
	Gjeldsbelastning studie	1,20	21,60*	43,73	
	Gjeldsbelastning bil	1,51	6,06*	2,75	
	Gjeldsbelastning forbruk	2,25	54,09***	41,36***	
	Gjeldsbelastning kreditt	27304,75*	5,38	24,36	
	Samspill Forbruk/kreditt	1,29e-39	0,03	0,004*	
	Samspill Kreditt/bolig	1,74	10,25**	3,17	
	Buffer	0,11***	0,13***	0,05***	
Konstantledd		0,31***	0,05***	0,06***	
Teststatistikk	Andel betalingsproblemer	0,106	0,07	0,06	
	Hosmer Lemeshow chi2	0,86	0,46	0,93	
	Log likelihood	-209,41	-189,19	-99,16	
	LR chi2	0,000	0,000	0,000	
	Pseudo R2	0,163	0,2700	0,3342	
	N	678	926	1620	
		**Korrelasjonen er signifikant på 0,01 nivå *Korrelasjonen er signifikant på 0,05 nivå (*Korrelasjonen er signifikant på 0,10 nivå			

6.4.1 Under 35 år

I den yngste aldersgruppen kan hovedinnsiktene kort oppsummeres med at de som har en buffer til uforutsette utgifter har en betraktelig lavere sannsynlighet for å ha betalingsproblemer enn de som ikke har det. I tillegg er det slik at de med fagutdanning og universitetsutdanning fortsatt har en lavere sannsynlighet for betalingsproblemer enn de med grunnskole som høyest fullførte utdanning. Til slutt merker vi oss at kredittkortgjeld er en sterk driver for betalingsproblemer blant de yngste.

Ser man på endringene i de demografiske variablene er VGS og Student ikke lenger signifikant. Dette betyr at modellen indikerer at de som har fullført videregående skole som sin høyeste utdanning ikke har en annen sannsynlighet for betalingsproblemer enn de som kun har fullført grunnskolen. Studenter og ikke-studerende skiller seg heller ikke fra hverandre med tanke på sannsynligheten for å inneha betalingsproblemer. Fortsatt er det slik at ingen av

familietyperne er signifikante. Fagutdanning og universitetsutdanning har tilnærmet lik effekt som i den demografiske modellen.

Sjansen for å ha betalingsproblemer dersom man har en buffer er kun 11 % av hva den er dersom man ikke har det, kontrollert for demografiske variabler og gjeldsbelastning. Dette er kanskje ikke overraskende da en buffer er definert som minimum en omtrentlig månedslønn og betalingsproblemer forutsetter pengemangel. Dvs. at innehavere av en buffer med betalingsproblemer har vanskelig for å håndtere krav som minimum overskrider en omtrentlig månedslønn. Dette er selvsagt ikke en umulighet og dersom ens partner er dårlig stilt økonomisk er det ikke sikkert at den ene partens omtrentlige månedslønn er tilstrekkelig beskyttelse mot betalingsproblemer. Samtidig er det også rimelig å fortolke buffer som en indikator på god evne til å håndtere et husholdsbudsjett.

Modellen predikerer at dersom man går fra å ha 0 i kredittkortgjeld til å ha like mye i kredittkortgjeld som hele den samlede husholdsinntekten til sammen øker oddsen for betalingsproblemer med en faktor på 27304,75. Kredittkortgjeld er en dyr form for lån og derfor er det ikke veldig overraskende at en høy gjeldsgrad synes å føre til betalingsproblemer³¹. Den store effekten indikerer også at den relative økningen i sannsynlighet for betalingsproblemer er meget høy for hver lånte krone. Som beskrevet i teorikapittelet kan kredittkortlån i seg selv også være en indikator på en allerede presset økonomisk situasjon. I den grad dette er tilfellet vil det ytterligere støtte opp om den sterke effekten. Størrelsen på forbrukslån er i en viss grad styrt av at man har et spesielt låneformål, og i den forstand er forbrukslån ofte øremerket. Når det gjelder kredittkort er lånesummene fleksible innenfor en gitt ramme. Kredittkort krever derfor en viss grad av disiplin og det skal ikke så mye til før slik kreditt kommer ut av kontroll. Effekten kan også ha sammenheng med personlighetstrekk ved individene som tar opp kredittkortlån, slik de som er beskrevet innen adferdsøkonomisk tenkning, som er årsaken til betalingsproblemer og ikke nødvendigvis bare låntypen i seg selv.

Konstantleddet er nå langt lavere enn hva det var i den første modellen. Dette er fordi konstantleddet har endret mening. I denne modellen har også konstantleddet substansiell betydning idet det viser til sannsynligheten for betalingsproblemer for de aleneboende som ikke studerer og som er uten gjeld, buffer og utdanning utover grunnskole. Følgelig er oddsen lav for betalingsproblemer. Retningen av effektene i de uavhengige variablene er forskjellige, hvilket betyr at det ikke er en avgjort fordel å ha verdien 0 på samtlige av dem. Derfor er det vanskelig å gi konstantleddet en substansiell fortolkning utover det som allerede er skissert. Pseudo R² verdien har gått betraktelig opp fra 7,1 % til 16,27 %. Dette indikerer at modellen er forbedret i form av at den forklarer en større del av variasjonen i betalingsproblemer i aldersgruppen under 35 år. Det gis fortsatt støtte for at modellen har en god passform i goodness of fit testen.

6.4.2 Mellom 35 og 50 år

I denne aldersgruppen er de økonomiske variablene dominerende. En buffer beskytter, ikke overraskende, også her mot betalingsproblemer. Høye gjeldsgrader utenom boliglån synes å øke sannsynligheten for betalingsproblemer betraktelig. De demografiske variablene er ikke lenger signifikante.

Forklaringen i variasjonen i betalingsproblemer for denne aldersgruppen ligger i stor grad i gjeldsgraden for de ulike låntypene. Hovedfunnet er at kredittkortgjeld på toppen av boliglån øker risikoen for betalingsproblemer betydelig. Det er også slik at boliglån alene ikke øker

³¹ Kredittkortgjelden kan, utrolig nok, komme opp i svært høye andeler av inntekten. En åpenbar mekanisme er uventet/plutselig inntektsreduksjon. En annen er ekstreme tilfeller av mangelfull økonomisk styring. Som illustrasjon kan det nevnes at gjennomsnittlig usikret gjeld i gjeldsordninger i Oslo i 2013 lå i overkant av 385.000 kroner (Poppe og Lavik 2013,46)

sannsynligheten for betalingsproblemer og at kredittkortgjeld isolert sett ikke er signifikant. Dette betyr at folk uten boliglån har rom i økonomien til å betjene kredittkortgjeld – selvsagt forutsatt at den ikke tar helt av. Samspillsleddet mellom kreditt og boliglån impliserer at effekten av boliglån er avhengig av hvor høy gjeldsgraden på kredittkortlånet er og omvendt. Oddsraten for kredittkortlån betegner nå sjansen for betalingsproblemer for de med 0 i gjeldsgrad på boliglånet. Motsatt betegner sjansen for betalingsproblemer for boliglån oddsraten for de med 0 i gjeldsgrad på kredittkortlån. Modellen indikerer altså at oddsen for betalingsproblemer synker (marginalt) med økt gjeldsgrad. En annen forklaring er at høye gjeldsgrader for boliglån ofte går sammen med (tidsbegrenset) avdragsfrihet.

Det er imidlertid slik at det å ha begge låntypene samtidig øker sannsynligheten for betalingsproblemer betraktelig. Kanskje er det slik at enkelte har måttet benytte seg av kredittkortlån for å finansiere et boligkjøp man egentlig ikke hadde råd til. Det kan også ha seg slik at husholdet har balansert inntekter og utgifter med hårfine marginer over en periode og etter hvert har måttet dekke utgifter ved hjelp av kredittkort, eventuelt at allerede eksisterende kredittkortgjeld ble u håndterlig. Det er også tenkelig at det å inneha begge låntypene i seg selv kan føre til at de samlede utgiftene blir for høye.

Effekten av billån er også statistisk signifikant, sjansen for betalingsproblemer stiger med en faktor på 6 for hvert trinn en beveger seg oppover gjeldsgradsskalaen for billån. For et hushold med 800.000kr i samlet årsinntekt vil et billån på 200.000kr heve sjansen for betalingsproblemer med en faktor på 1,5 sammenlignet med de som ikke har billån³².

Sjansen for betalingsproblemer stiger med en faktor på 21,6 for hvert trinn en beveger seg oppover gjeldsgradsskalaen for studielån. I denne fasen av livet har de aller fleste begynt å nedbetale studielånet i tillegg til at mange har opparbeidet seg ansiennitet på arbeidsplassen og dermed fått høyere lønn. Det er derfor lite sannsynlig at det samlede studielånet på individnivå er like høyt som den samlede husholdsinntekten. Dersom dette allikevel er tilfellet vil dette gjelde hushold med svært lave inntekter og relativt sett høye studielån. Dette kan tenkes å dreie seg om personer som har tatt en lang og dyr utdanning som ikke er attraktiv på arbeidsmarkedet. Det er derfor ikke overraskende at denne effekten er sterk.

Oddsraten for forbrukslån er også svært høy. Dersom informantens forbrukslån er like høyt som den samlede husholdsinntekten er sjansen 54 ganger større for betalingsproblemer enn for de som ikke har forbrukslån i det hele tatt.

Også i den midtre livsfasen vil en buffer senke sannsynligheten for betalingsproblemer betraktelig. De som har omtrentlig en månedslønn eller mer til uforutsette utgifter har en odds som kun tilsvarende 13 % av oddsen for betalingsproblemer til de uten buffer.

Igen viser LR testen at det er svært stor sannsynlighet for at minst en av parameterne for de uavhengige variablene er signifikant forskjellig fra 0. I den grad pseudo R² fungerer som et mål på forklart varians er modellen kraftig forbedret siden modell 1. R² er nå på 27 % sammenlignet med 7 % i den første modellen. Dette er i tråd med ambisjonen om å konstruere en modell med en sterkere forklaringskraft. Goodness of fit testen støtter opp om at modellen har en god tilpasning til dataene.

6.4.3 Over 50 år

Variasjonen i problemomfanget forklares først og fremst av de økonomiske årsakene i denne gruppen. Samspillet mellom forbrukslån og kredittkortlån fremtredende. Oddsratene meget

³² Oddsraten for de med 800.000kr i billån og husholdsinntekt er 6. 200.000kr tilsvarende en fjerdedel av husholdsinntekten, følgelig vil dette bety at oddsraten er en fjerdedel av det den er for hushold med 800.000kr i billån. Altså $6/4=1,5$.

høye for kredittkortlån og forbrukslån hver for seg. Sannsynligheten for betalingsproblemer for dem som innehar begge låntypene samtidig avhenger av sammensettingen av denne typen forpliktelser. I tillegg er effekten av en økonomisk buffer aller høyest i denne aldersgruppen. De demografiske variablene er fortsatt ikke signifikante.

Effekten av å ha en økonomisk buffer er meget sterk. Oddsene for betalingsproblemer for innehavere av økonomiske buffere er 5 % av oddsene til de som ikke har det. Andelen med betalingsproblemer i den eldste livsfasen er på kun 2,5 %. Dette betyr at sjansen for betalingsproblemer blant de over 50 år med en økonomisk buffer er så å si ikke-eksisterende når det kontrolleres for demografiske og økonomiske variabler. En økonomisk buffer indikerer at man har penger til overs. I og med at utgiftene ofte er lavere i denne gruppen enn i andre aldersgrupper er det antagelig inntektene som er avgjørende for om man har en buffer eller ikke. Av den demografiske modellen vet vi også at inntekt, relativt sett, er mer beskyttende mot betalingsproblemer i denne fasen av livet enn i andre.

Av låntypene er sammenhengene mellom forbrukslån, kredittkortlån og betalingsproblemer særlig interessante. Denne livsfasen er en sammensatt gruppe med tanke på bruken av usikrede lån og det er derfor mange ulike mekanismer som kan tenkes å bidra til et samlet resultat. 50-åringer er tunge brukere av kredittkortlån samtidig som de eldre tradisjonelt sett foretrekker forbrukslån ettersom kredittkort er et produkt av nyere dato. For noen er det mindre risikofyllt med kredittkort – f.eks. 50-åringer i fullt arbeid på toppen av sin yrkesmessige og økonomiske karriere. For andre er kombinasjonen av forbrukslån og kredittkort vanskelig – f.eks. eldre som reiser mye. For atter andre er forbrukslånene i seg selv et problem – trolig for eldre med tradisjonell bruk av usikret kreditt. For gruppen som helhet er det forbrukslånene som slår ut, samt kombinasjonen av forbrukslån og kredittkort. Det kan være at det å ta i bruk en ny type låneprodukt (kredittkort) er uvant og mindre oversiktlig for de som tradisjonelt bare har brukt forbrukslån.

Samspillsleddet mellom forbrukslån og kredittkortlån er signifikant med en oddsrate på 0,004. Dette er et uttrykk for en negativ justering av sjansen for betalingsproblemer for de som har begge låntypene. Generelt er det slik risikoen for betalingsproblemer er økende med volumet av usikret gjeld. Hvordan det konkret slår ut for usikret gjeld blant de eldre avhenger imidlertid av sammensettingen av denne typen forpliktelser. Underliggende analyser viser at betydningen av kredittkortlån øker i takt med volumet av forbrukslån. Det vil altså si at så lenge det totale lånevolumet er relativt lavt har gruppen med både kredittkortlån og forbrukslån en lavere risiko for betalingsproblemer enn de med kun forbrukslån. Dette kan ha sammenheng med at brukere av kredittkort typisk er en mer ressurssterk gruppe.

LR-testen viser at det er svært stor sannsynlighet for at minst en av parameterne for de uavhengige variablene er signifikant forskjellig fra 0. Pseudo R^2 har økt fra 5,9 % til 33,4 %. Modellen er vesentlig forbedret med tanke på forklaringskraft, og det gis støtte for at modellen har en god tilpasning til dataene.

6.4.4 Diskusjon av økonomisk modell kontrollert for demografiske variabler

Også i denne modellspesifiseringen er det tydelig at det til dels er slik at samme mekanisme slår ut ulikt i de ulike livsfasene (gjeldsbelastning, buffer), og dels at ulike mekanismer slår forskjellig ut i de ulike livsfasene (låntyper, demografi). Det er blant annet slik at låntypene spiller sterkest inn i den midterste livsfasen. Dette peker ytterligere i retning av at betalingsproblemer i denne livsfasen er et utgiftproblem i større grad enn i de to andre. Blant de eldre er det trolig slik at betalingsproblemer generelt sett er et inntektsproblem. De yngste har størst utbytte av utdanning.

Av de demografiske variablene er det kun utdanningsvariablene for fagutdanning og universitetsutdanning i den yngste aldersgruppen som er signifikante. Felles for alle aldersgrupper

er at de økonomiske variablene forklarer mer av variasjonen i betalingsproblemer enn hva de demografiske variablene gjør. Dette støtter opp under bruken av merkelappen kjennetegn fremfor årsaker for de demografiske variablene. I tråd med Caplovitz ser vi også at det er inntekt sett i forhold til utgifter (lån i dette tilfellet) som er mest betydningsfullt for sannsynligheten for å rammes av betalingsproblemer og ikke inntekt alene.

En økonomisk buffer i form av en omtrentlig månedslønn og høyere til uforutsette utgifter senker ikke overraskende sannsynligheten for betalingsproblemer betraktelig i samtlige grupper. Denne effekten er tendensielt sterkest i den eldste livsfasen og svakest blant de i midt-fasen. Forskjellene i effektene mellom livsfasene er imidlertid ikke statistisk signifikante³³. Gjeldsgraden på boliglånet synes ikke å ha innvirkning på sannsynligheten for betalingsproblemer i noen av livsfasene. Dette har sannsynligvis sammenheng med at de fleste har et boliglån slik at denne låntypen ikke fremtrer som et typisk kjennetegn på folk med betalingsproblemer. Store boliglån i forhold til inntekt er både vanlig og nødvendig i dagens finansialiserte økonomi. Derfor vil de fleste ha boliglån og de fleste vil trolig også prioritere dette høyest. Det har vi også sett i andre studier (Tuft 2007, 35–36). Modellen kan derfor leses som et uttrykk for at så lenge husholdenes økonomiske rammebetingelser er stabile og økonomien som helhet er preget av vekst, er det andre låntyper som feller husholdets økonomiske situasjon før man kommer så langt at boliglånets størrelse er av betydning.

Det er tydelig at man har forskjellig forhold/praksis til usikret gjeld i de tre livsfasene. Effekten av forbrukslån er isolert sett tendensielt størst blant de i den midterste aldersgruppen mens den ikke en gang er signifikant i den yngste³⁴.

Dette kan være fordi man typisk har ulike preferanser for ulike låntyper i de forskjellige livsfasene. Kredittkort er en moderne form for kreditt hvor kredittyter gjerne stiller krav til inntektssituasjonen. Forbrukslån, derimot, er en mer tradisjonell form for kreditt som historisk sett også har røtter i varekjøp på avbetaling. Et forbrukslån er tilknyttet et kjøpsobjekt mens kredittkortlån muliggjør en mer fleksibel pengebruk. Det er derfor ikke overraskende at det er aldersforskjeller i hvordan ulike typer av gjeld slår ut ulikt i forhold til betalingsproblemer. Det er ikke urimelig å anta at de unge finner kredittkortlån mer attraktiv enn forbrukslån nettopp fordi de foretrekker fleksibilitet. En kan også gå ut fra at de i den midterste alderskategorien er av en klarere oppfatning av hva de ønsker å låne penger til enn det de yngste er. De eldre øker sannsynligheten for betalingsproblemer både gjennom forbrukslån og gjennom kredittkortlån kombinert med forbrukslån.

Generelt kan en si at utgiftene er mest avgjørende i den midterste aldersgruppen ettersom det er flest signifikante låntyper her. Dette har trolig å gjøre med at flere er i en etableringsfase eller befinner seg i en overgang mellom to livsfaser. I begge tilfeller utvides standardpakken og mange ser seg nødt til å lånefinansiere de nye utgiftene. I perioden dataene dekker har det ikke vært noen renteoppgang på boliglån, snarere tvert imot. I denne fasen av livet spiller boliglånene en stor rolle for de aller fleste. Under de rådende økonomiske forhold med lave renter og gunstig lønnsutvikling er det utgiftene som kommer på toppen av og i tillegg til boliglånene som skaper de utløsende risikomekanismene. Det er derfor ikke overraskende at det er i denne livsfasen samspillseffekten mellom kredittkortlån og boliglån slår inn.

Vi har trolig også å gjøre med en alderseffekt når det kommer til studielån og billån, som også kun er signifikante i den midterste aldersgruppen. Blant de yngste vil inntektene relativt sett være lave i tillegg til at man har hatt begrenset tid til å nedbetale lånet. I den midterste aldersgruppen er inntektene høyere og dersom man fortsatt har et høyt studielån i forhold til

³³ Forskjellene i effekten av buffer mellom livsfaser er t-testet etter formelen som beskrevet i 3.8.2 og viser at effektene ikke er signifikant forskjellige fra hverandre.

³⁴ Forskjellene i effekten av forbrukslån mellom den midterste og den eldste livsfasen er t-testet etter formelen som beskrevet i 3.8.2 og viser at effektene ikke er signifikant forskjellige fra hverandre.

inntekten kan dette være et uttrykk for en presset økonomisk situasjon. Det kan også være et uttrykk for hushold med svært lave inntekter. Effekten er tendensielt sterkere blant de eldste og det er ikke urimelig å anta at denne sammenhengen er reell. Flere i den midterste aldersgruppen vil være i en etableringsfase der man kanskje kjøper sin første bil eller være i en overgangsfase der det ofte forventes at man skal ha en større bil. Som diskutert tidligere vil utvidelse av standardpakken være utfordrende for enkelte hushold.

Av teststatistikken kan man lese at introduksjonen av økonomiske variabler har gitt modellen en betydelig økt forklaringskraft. Modellen predikerer best for de eldste og fortsatt minst blant de yngste. Dette kan tyde på at den yngste aldersgruppen er en mer heterogen gruppe med tanke på betalingsproblemer sett i forhold til de andre aldersgruppene.

6.5 Livsbegivenhetsmodell kontrollert for økonomiske og demografiske variabler

I den forrige modellen ble de økonomiske variablene inkludert med den hensikt å bringe økt forklaringskraft til analysen. I den endelige analysen trekkes indikatorer på livsbegivenheter inn. Ettersom betalingsproblemer er et såpass marginalt fenomen, som størsteparten av landets befolkning ikke rammes av, er det ikke urimelig at en stor andel av de som får problemer gjør dette pga. uforutsette livsløpshendelser. Av livsløpsteori vet vi at plutselige endringer i ens livssituasjon endrer individers livsbaner (Elder jr. og Shanahan 1997, 24).

Kanskje er nedganger og oppganger i husholdsøkonomien hendelser som kan styre husholdsmedlemmenes livsbaner inn mot betalingsproblemer. *'Inntekt økt'* og *'inntekt sunket'* er to dikotome variabler der de som har verdien 1 er klassifisert som de som har hatt en merkbar oppgang eller nedgang i husholdsøkonomien de siste 12 månedene. I livsbegivenhetsmodulen ligger også *'arbeidsledig'*, *'sykdom'* og *'pensjonist'*. Dette er også dikotome variabler. Det er naturlig å tenke seg at innfall av denne typen hendelser påvirker husholdsøkonomien i såpass stor grad at det kan tenkes å føre til betalingsproblemer. Dersom slike uforutsette livsbegivenheter i overveiende grad er årsaken til betalingsproblemer vil deler av forklaringen som ligger i de økonomiske variablene forsvinne. Dette vil samtidig gjøre at analysen tilføres ytterligere forklaringskraft.

Tabell 6-4: Betalingsproblemer. Livsløpshendelsesmodul kontrollert for økonomi og demografi. Odds og oddsrat. 2012/2013

Modell	Variabler	<35år	35-50	>50	
Demografi	Student	0,66	0,03	(omitted)	
	Vgs	0,66	1,57	1,24	
	(Ref: Grunnskole)	Fagutdanning	0,27(*)	2,94	0,64
	Universitetsgrad	0,39	1,49	0,96	
	Annet	2,38	(omitted)	0,87	
	Alene med barn	1,90	3,33*	0,76	
	(Ref: Alene)	Par uten barn	1,12	2,16	0,39(*)
	Par med barn	1,35	1,17	0,84	
Økonomi	Gjeldsbelastning bolig	0,90	0,86	1,10	
	Gjeldsbelastning studie	1,23	18,82(*)	103,71(*)	
	Gjeldsbelastning bil	1,62	5,05	4,87	
	Gjeldsbelastning forbruk	0,89	54,15**	66,57***	
	Gjeldsbelastning kreditt	2839,66	2,20	19,15	
	Samspill Forbruk/kreditt	2,28e-35	0,16	0,001**	
	Samspill Kreditt/bolig	3,12	8,89*	3,50	
	Buffer	0,13***	0,15***	0,07***	
Livsbegivenheter	inntekt sunket	1,39	1,57	3,37*	
	utgift økt	1,33	2,77**	1,40	
	Samspill inntekt sunket/ utgift økt	1,83	1,50	0,21	
	Arbeidsledig	4,17***	2,85*	5,14**	
	Sykdom	2,65**	1,46	1,58	
	Pensjonist	(omitted)	5,43(*)	0,64	
Konstantledd		0,13***	0,02***	0,04***	
Teststatistikk	Andel betalingsproblemer	0,106	0,072	0,025	
	Hosmer Lemeshow chi2	0,21	0,28	0,27	
	Log likelihood	-154,016	-148,46	-97,85	
	LR chi2	0,000	0,000	0,000	
	Pseudo R2	0,27	0,31	0,38	
	N	657	892	1493	
		**Korrelasjonen er signifikant på 0,01 nivå *Korrelasjonen er signifikant på 0,05 nivå (*)Korrelasjonen er signifikant på 0,10 nivå			

6.5.1 Under 35 år

I denne livsfasen kan hovedtrekkene oppsummeres som følger. Arbeidsledighet og sykdom i nærmeste familie de siste 12 månedene gir en økt sannsynlighet for betalingsproblemer når det kontrolleres for økonomiske og demografiske variabler. En økonomisk buffer på en omtrentlig månedslønn eller mer er en god beskyttelse mot betalingsproblemer. I tillegg er fagutdanning signifikant på 10 % nivået. Det er gode teoretiske grunner til å anta at denne sammenhengen er reell.

Etter introduksjonen av livsbegivenhetsvariablene har de demografiske variablenes effekt endret seg. Utdanningsvariablene er ikke lenger signifikante på det konvensjonelle 5 % nivået men peker fortsatt tendensielt i samme retning med omtrentlig lik effekt fra de foregående modellene. Det samlede antall observasjoner i denne gruppen har sunket og det er derfor ikke umulig at begge disse hadde vært signifikante med en høyere N. Det er heller ikke urimelig å anta at en snevrere modellspesifikasjon i form av en strammere aldersgruppering kombinert med et høyere antall observasjoner hadde gjort sammenhengen tydeligere.

Ser man nærmere på de økonomiske variablene etter introduksjonen av livsbegivenhetsmodulen fremgår det at gjeldsbelastningsvariablene er ikke lenger signifikante. Dette er fordi en del av sammenhengen som disse tilsynelatende forklarte, til en viss grad kan forklares med livsløpshendelser. Det er derfor mulig at den tilsynelatende årsakssammenhengen mellom gjeldsbelastning og betalingsproblemer er et uttrykk for at man i kraft av uforutsette livsløpshendelser har havnet i en økonomisk presset situasjon. Buffer virker imidlertid fortsatt å være sterkt beskyttende mot betalingsproblemer. Oddsen for å ha betalingsproblemer med en buffer er bare 13 % av hva den er for de som ikke har det. Generelt er det rimelig å tenke seg at det er nettopp i slike tilfeller der uforutsette hendelser av den negative sorten inntreffer at en buffer er særlig viktig. Det foreligger likevel ikke noe samspill mellom det å ha en økonomisk buffer og effekten av ulike livsbegivenheter. Materialet er trolig for lite til å kunne observere slike finmaskede mekanismer. Det vil også være slik at mange som på det tidspunktet de svarer på spørreskjemaet rapporterer at man har betalingsproblemer, ikke lenger har en buffer.

Dersom en har opplevd langtidsledighet de siste 12 månedene er oddsen 4,1 ganger større for betalingsproblemer enn for de som ikke har opplevd det. Med arbeidsledighet vil det følge et inntektstap som potensielt kan føre til betalingsproblemer for noen hushold. Det er riktignok kontrollert for effekten av merkbar nedgang i inntekt. Dette er et subjektivt mål og det er sannsynlig at det inntektstapet som følger av arbeidsledighet i de fleste tilfeller er større enn det de fleste beskriver som merkbart. Alternativt kan det også finnes en effekt utover dette når man blir arbeidsløs. Effektene av ledighet kan for eksempel være klassespesifikk. De fra høyere sosiale lag har av ulike årsaker en lavere sannsynlighet for å gå arbeidsledig. Det kan altså bety at de som blir arbeidsledige i utgangspunktet har dårligere forutsetninger for å håndtere husholdsøkonomien.

Sykdom i familien de 12 siste månedene øker oddsen for betalingsproblemer med en faktor på 2,65. Inntektsbortfallet er vanligvis mindre ved sykdom enn arbeidsløshet. Men i noen tilfeller kan de tro opptre i sammenheng. Sykdom kan være en direkte årsak til arbeidsløshet og omvendt. Dette understøttes også av korrelasjonsanalysen. Sykdom i familien er dessuten ressurskrevende dersom man har omsorgsansvar. I korrelasjonsanalysene så vi at sykdom var den årsaken som oftest korrelerte med andre årsaker. Dette kan tyde på at helseproblemer i familien, i noen tilfeller er det som får begeret til å renne over i en allerede presset økonomisk situasjon.

Forklaringskraften er bedret, pseudo R^2 har økt fra 16,2 til 23,6. I tillegg gir goodness of fit testene støtte for at modellen har en god tilpasning til dataene.

6.5.2 Mellom 35 og 50 år

Etter at livsbegivenhetsmodulen ble introdusert har følgende forhold en effekt på betalingsproblemer i denne livsfasen. Dersom utgiftene merkbart har økt og/eller en har opplevd langtidsledighet de siste 12 månedene vil dette føre til en høyere odds for betalingsproblemer. Forbrukslån og samspillsleddet mellom kredittkortlån og boliglån øker også sannsynligheten for å havne i problemgruppen. En økonomisk buffer virker fortsatt beskyttende mot dette og det å bo alene med barn er igjen signifikant. I tillegg er det å ha blitt pensjonist og det å ha studielån signifikant signifikant på 10 % nivået.

Etter innføringen av livsbegivenhetsmodulen er '*alene med barn*' igjen blitt signifikant etter innføring av livsløpshendelsesvariablene. Dette er fordi livsbegivenhetsmodulen opptre som mellomliggende variabler, som rydder opp i motstridende tendenser i gruppen av aleneforsørgere. Innad i gruppen av aleneforsørgere er altså en negativ sammenheng mellom en eller flere livsbegivenheter og betalingsproblemer. Sammenlignet med de som bor alene har denne familietypen 3,3 ganger så høy odds for betalingsproblemer.

Fortsatt er det slik at forbrukslån er positivt korrelert med betalingsproblemer. Men det fremkommer ingen samspill mellom forbrukslån og livsbegivenheter. Det hadde ikke vært urimelig å anta at man, som i den yngste livsfasen, i nødstilfeller (slik uforutsette livsløpshendelser kan oppleves som) foretar hyppigere opptak av usikrede lån. Samspillsleddet mellom kredittkortlån og boliglån er imidlertid fortsatt signifikant. Effekten av å inneha en økonomisk buffer til uforutsette utgifter er meget sterk og tilnærmet uforandret.

I denne aldersgruppen er merkbare økninger i utgiftene negativt med tanke på betalingsproblemer. De som har opplevd dette har 2,7 ganger så høy odds for betalingsproblemer sammenlignet med de som ikke har det. Fall i inntekt har ikke innvirkning. Som nevnt kan flere i denne aldersgruppen tenkes å befinne seg i overganger mellom livsfaser. Dermed kan effekten ha sammenheng med orienteringer i retning av nye standardpakker og livsstiler. Småbarnsfamilier som flytter inn i nye og større boliger og oppgrader bilen er et tenkelig eksempel. Eldre barnefamilier kan tenkes å gjøre et bolighopp fra rekkehus til hus. Etter hvert som barna vokser opp stilles det høyere økonomiske krav for oppfølging av disse. Dette kan dreie seg om ulike fritidsaktiviteter, klær, utdanning etc. Alternativt (eller kombinert) kan det også tenkes at husholdsbudsjettene i denne aldersgruppen tendensielt er stramme og at selv små økninger i renten på eksisterende lån kan være nok til å føre husholdet inn i et uføre.

Arbeidsledighet øker oddsen for betalingsproblemer med 2,8 ganger. Videre ser vi at det å ha blitt pensjonist er signifikant på 10 % nivået. Denne gruppen vil ikke bestå av alderspensjonister men av mennesker som av ulike grunner må pensjonere seg tidlig. Det er få observasjoner i denne gruppen og det er derfor grunn til å anta at denne sammenhengen er reell. Dette kan dreie seg om psykisk og fysisk uføre og det er ikke usannsynlig at denne gruppen har vanskeligere for å styre egen husholdsøkonomi. Dette kan både være pga høye utgifter og manglende kompetanse.

Modellen er forbedret med tanke på forklaringskraft. Pseudo R² har steget fra 27 % til 30,9 %. Goodness of fit testen indikerer at modellen er godt tilpasset dataene.

6.5.3 Over 50 år

I den eldste livsfasen er følgende faktorer de mest interessante. Nedgang i inntekt øker oddsen for betalingsproblemer. Forbrukslån og kredittkortlån er fortsatt forbundet med økt sannsynlighet for betalingsproblemer, samtidig er samspillsleddet mellom disse negativt korrelert med betalingsproblemer. En økonomisk buffer er også fortsatt beskyttende mot betalingsproblemer. I tillegg er familietyper uten barn og gjeldsgraden for studielån er signifikant på 10 % nivået.

De som er i parforhold uten barn har 40 % av oddsen for betalingsproblemer sammenlignet med de som bor alene. Sammenhengen er kun signifikant på 10 % nivået. Det er ikke urimelig å tenke seg at denne sammenhengen er reell ettersom slike hushold både er fritatt utgifter knyttet til barn samtidig som mange kan ha to inntekter å basere seg på.

Også i denne analysen er det slik at usikret gjeld øker sannsynligheten for betalingsproblemer. Samspillet mellom forbrukslån og kredittkortlån er fortsatt signifikant. Studielån er signifikant på 10 % nivået og uttrykker at sjansen er 100 ganger større for betalingsproblemer ved 1 i gjeldsgrad kontra 0 i studielån. Dette er ikke en usannsynlig sammenheng da individer med høye studielån i forhold til inntekten i denne alderen både kan indikere en presset økonomisk situasjon og en ufordelaktig disponering av husholdets ressurser over en lang periode. Også blant de eldste holder effekten av en økonomisk buffer stand.

I motsetning til den midterste aldersgruppen er det her en nedgang i inntekt (og ikke økning i utgiftene) som er positivt korrelert med betalingsproblemer. Dette er konsistent med hva de tidligere modellene og korrelasjonsanalysen har indikert.

Arbeidsledighet er også forbundet med økt sannsynlighet for betalingsproblemer. I tillegg til inntektstap og klassespesifikke årsaker kan arbeidsløshet for denne gruppen også være en indikator på et ustabilt yrkesliv med varierende grad av fast inntekt over lengre tid.

Pseudo R2 har steget fra 33,4 til 37,8 %. Dette indikerer en forbedret modell. Samtidig er goodness of fit testen ikke signifikant og indikerer derfor at modellen er godt tilpasset dataene.

6.5.4 Diskusjon av livsbegivenhetsmodell kontrollert for økonomiske og demografiske variabler

Etter introduksjonen av livsbegivenhetsvariablene er det fortsatt slik at det av analysene fremgår variasjon i årsaksmekanismene til betalingsproblemer mellom livsfasene, både i styrke og i tilstedeværelse. Den midterste livsfasen kjennetegnes først og fremst ved utgiftrelaterte endringer som årsak til betalingsproblemer. Motsatt synes inntektsrelaterte endringer å utgjøre den største risikoen for betalingsproblemer i den eldste fasen.

De demografiske variablene har mistet ytterligere forklaringskraft. Av størrelsen på koeffisientene kan man se tendensielle trekk i variasjonen mellom betydningen av de demografiske variablene i de ulike livsfasene. I den eldste aldersgruppen avviker koeffisientene minst fra 1 mens de avviker i størst grad i den midterste aldersgruppen. Dette indikerer at omfanget av betalingsproblemer varierer i størst grad langs demografiske skillelinjer i den midterste aldersgruppen. Den eneste sammenhengen som er signifikant innenfor den konvensjonelle grensen finnes nettopp i denne livsfasen. De som bor alene med barn har en odds for betalingsproblemer som er 3,3 ganger så høy enn for de som bor alene. Som nevnt har trolig de aleneboende uten barn i denne gruppen en romsligere økonomi enn de andre familietyper sett i forhold til aleneboende i andre aldersgrupper. I tillegg er det rimelig å anta at aleneforsørgere i denne aldersgruppen i større grad nylig har gjennomgått samlivsbrudd. I så fall vil en omstilling av forbruket for mange oppleves vanskelig. I den eldste livsfasen er familietyperen *'par uten barn'* signifikant på 10 % nivået, det samme gjelder fagutdanning i den yngste. I alle livsfasene er det altså, ikke overraskende andre variabler enn de demografiske som forklarer variasjonen i betalingsproblemer.

Felles for samtlige livsfaser er at en økonomisk buffer beskytter mot betalingsproblemer i svært stor grad selv etter introduksjon av livsbegivenhetsvariabler. Dette er ikke særlig overraskende da det å ha en buffer i de aller fleste tilfeller innebærer at man har penger til overs – noe som er lite forenlig med betalingsproblemer. De økonomiske variablene synes å ha mindre å si for variasjonen i betalingsproblemer i den yngste aldersgruppen sammenlignet med de to andre ettersom det kun er buffer som er signifikant for denne gruppen. Dette stemmer dårlig overens med det stereotypiske bildet av unge uansvarlige forbrukere. Gjeld i forhold til inntekt er meget avgjørende for husholdenes økonomi og det er påfallende store variasjoner i betydningen av gjeldsgrad for betalingsproblemer mellom livsfasene. Analysen viser for eksempel at i den yngste gruppen overtar livsbegivenhetene for gjeldsvariablene, mens gjeldbelastningsvariablene står seg bra i de to eldste livsfasene til selv etter at det kontrolleres for livsbegivenheter.

Kredittkortlån er en stor driver men virkningen varierer i art og styrke. Det er fortsatt slik at de i den midterste livsfasen pådrar seg betalingsproblemer pga. kredittkortlån i samspill med boliglån, og kredittkortlån i den eldste aldersgruppen er en særlig driver for betalingsproblemer i kombinasjon med høyt forbrukslån. Forbrukslån isolert sett virker også ulikt. Mens det ikke har en signifikant effekt blant de yngste er effekten sterk i de to eldste. Forskjellen i effekten mellom de to eldste aldersgruppene er ikke signifikant³⁵.

³⁵ Effektene er ikke signifikant forskjellige fra hverandre. To-halet t-test.

Studielån er ikke signifikant og har en oddsrate nær 1 i den yngste livsfasen. I den eldste livsfasen derimot er koeffisienten svært høy og signifikant på 10 % nivået. I denne livsfasen kan man altså ikke opprettholde samme gjeldsgrad uten at man risikerer å havne i økonomisk uføre. De med høyt studielån i forhold til inntekt blant de eldste har trolig ikke maktet å nedbetale nødvendig mengde av studielånet i løpet av livet. Dette illustrerer noe av betydningen livsfase har for betalingsproblemer.

Livsbegivenhetsvariablene har samlet sett, en stor forklaringskraft i samtlige livsfaser. Dette kan tyde på at betalingsproblemer i noen grad også er et resultat av mer eller mindre uforutsette hendelser som får konsekvenser for husholdsøkonomien. Disse hendelsene er ofte skjevfordelte og varierer i virkning mellom livsfasene. Hvis vi begynner med arbeidsløshet, øker dette sannsynligheten for betalingsproblemer i samtlige livsfaser³⁶. I den midterste livsfasen er virkningen tendensielt minst, dette kommer trolig av at disse er mer attraktive på arbeidsmarkedet og har lettere for å finne seg nye jobber. Sykdom er kun betydningsfullt hos de yngste. Videre ser vi at en merkbar økning i utgiftene har en signifikant betydning for utvikling av betalingsproblemer i den midterste gruppen. Dette har sannsynligvis sammenheng med at hushold i denne livsfasen fins mange hushold med et relativt stramt budsjett. Til forskjell fra dette er det reduksjon i inntektene som ser ut til å skape problemer i den eldste livsfasen. Den eldste gruppen er sammensatt i den forstand at det både finnes hushold på tampen av yrkeskarrieren hvor man kanskje reduserer arbeidstiden og dermed inntekten noe, og hushold som allerede er kommet i pensjonistfasen. Begge deler bidrar til å forklare hvorfor redusert inntekt er en mekanisme bak betalingsproblemer i denne fasen av livet.

Teststatistikken viser at betalingsproblemer ikke er tilfeldig fordelt langs de uavhengige variablene innad i livsfasene og mellom dem. Den endelige modellen synes å forklare størst grad av variasjon i den eldste aldersgruppen og forklarer variasjonen i betalingsproblemer i minst grad i den yngste. Likevel antyder pseudo R^2 at den forklarte variansen er høy i alle gruppene. Problemomfanget er også synkende med økende alder og det er derfor ikke veldig overraskende at problemgruppen er mer heterogen i den yngste livsfasen.

6.6 Oppsummering

I dette kapittelet har demografiske-, økonomiske og livsbegivenhetsvariablers effekt på betalingsproblemer i de enkelte livsfasene blitt undersøkt. Analysen ble lagt opp som en tretrinnsprosess der det først ble kontrollert for demografiske variabler, deretter økonomiske variabler kontrollert for demografiske og til slutt en modell der alle variabeltypene var inkludert. I samtlige modeller varierte effekten av kontrollvariablene systematisk mellom livsfasene.

I likhet med analysene fra kapittel 5 er funnene som er gjort i disse analysene i tråd med hypotesene fra kapittel 1. Dette betyr at risikoen for betalingsproblemer høyst sannsynlig endres gjennom livsløpet. Dette betyr samtidig at ulike livsfaser er sårbare ovenfor forskjellige typer av årsaksmekanismer. I den yngste livsfasen er livsbegivenhetsvariablene mest fremtredende. Blant de mellom 35 og 50 år virker de faktorene som påvirker husholdets utgifter å ha størst betydning. I den eldste livsfasen er det imidlertid inntektsrelaterte faktorer som ser ut til å være mest betydningsfulle for om man får betalingsproblemer.

³⁶ Effektene er ikke signifikant forskjellige fra hverandre. To-halet t-test.

7. Oppsummering og konklusjon

7.1 Innledning. Rapportens hovedfunn

Denne rapporten har hatt til hensikt å utforske hvordan årsaksmekanismer til betalingsproblemer varierer mellom livsfaser. Det ble tatt utgangspunkt i to hypoteser. Den første var at de samme mekanismene til betalingsproblemer er gjeldene i ulik grad i de forskjellige livsfasene. Den andre var at det er ulike mekanismer som fører til betalingsproblemer i de forskjellige livsfasene. For å undersøke dette ble det gjort 3 typer analyser. Først ble det gjort en analyse av forholdet mellom alders og kohorteffekter på betalingsproblemer. Deretter ble skyldnerens egenrapporterte årsaker til økonomisk uføre analysert. I rapportens hovedanalyse ble effekten av demografiske-, økonomiske- og livsbegivenhetsvariabler på betalingsproblemer i de enkelte livsfasene undersøkt. Rapportens hovedfunn kan oppsummeres på følgende måte.

7.2 Finansialisering

I avsnitt 2.2 ble det argumentert for at finansialiseringen av økonomien har fått store konsekvenser for husholdsøkonomien. De store låneopptakene har ført til at enkelte hushold i mindre grad har kontroll over forutsetningene for at budsjettet skal gå i balanse.

Det er mulig at disse forutsetningene er mer risikable og vanskeligere å forutse i noen livsfaser enn i andre. Videre har finansialiseringen også innebåret en gradvis omorganisering av økonomien som kan tenkes å være mer fordelaktig for enkelte livsfaser enn andre. Blant annet har Lunde argumentert for at dereguleringen førte til særlig vanskelige kår for de yngre, de i etableringsfasen og de med stor gjeldsbyrde. Fra livsfaseteori vet vi at hvor langt man er kommet i livsløpet ved slike makroendringer har stor betydning for konsekvensene (Elder jr. og Shanahan 1997, 24).

En felles konsekvens for alle livsfaser er at innholdet i standardpakken utvidet seg som en følge av økt tilgang på lån. Standardpakketeorien bygger på at aktører handler etter sosiale logikker som er konstituert på et strukturelt nivå som bl.a. varierer med samfunnsklasse (ressurssituasjonen) (Parsons and Smelser 1956). Videre er det slik at disse kulturelle føringene på husholdets forbruk varierer etter hvilken fase av livet man er i og hvilke sosiale roller man skal fylle. Finansmarkedet tilbyr stadig mer raffinerte låneprodukter.

Både tilgangen på disse og muligheten til å betjene de medfølgende økonomiske forpliktelsene avhenger av egen livssituasjon og økonomi. Dette antas å være en vesentlig årsak til variasjonene i årsaksmekanismene til betalingsproblemer mellom livsfaser. Dette understøttes også i de empiriske analysene.

7.3 Sterkere alders enn kohorteffekter

Betalingsproblemer er skjevfordelt mellom livsfaser. Det er prinsipielt to mulige forklaringer på dette. Det kan enten være slik at det er en bestemt generasjon som av ulike årsaker har en

større sannsynlighet for å få betalingsproblemer. Eller så er det slik at det foreligger livsfasespesifikke utfordringer som gjør enkelte livsfaser mer utfordrende økonomisk sett enn andre. Boye sin inndeling av livsløpet³⁷ indikerer nettopp slike livsfasespesifikke utfordringer. Ett av hans hovedpoeng er at noen faser av livet er preget av likviditetsoverskudd mens andre er preget av underskudd. Dette innebærer nettopp at noen livsfaser vil være mer krevende økonomisk sett enn andre. Disse fasene sammenfaller ofte med alder, og i den grad Boyes hovedpoeng har noe for seg kan dette bidra til å forklare hvorfor enkelte livsfaser, slik de er definert i denne rapporten, i større grad kjennetegnes ved betalingsproblemer enn andre.

Den generelle tendensen som fremgår av rapportens datamateriale er at siden begynnelsen av 90-tallet har betalingsproblemer rammet de yngste i størst grad og problemomfanget sunket jo lenger opp man beveger seg i alder. Den relative differansen i problemomfanget mellom livsfasene har også holdt seg noenlunde konsistent i fra starten av 90-tallet frem til i dag. Dette funnet støtter mest opp om alderseffekter og gir liten støtte til kohorteffekter. Dataene gir altså mindre støtte til at betalingsproblemer er et resultat av at generasjonenes økonomiske forståelse og handlingsmønstre er formet forskjellig. Det er derfor trolig slik at det foreligger livsfasespesifikke utfordringer som fører til at det først og fremst er de enkelte livsfaser og ikke generasjonene som kjennetegnes ved høye eller lave andeler betalingsproblemer. At alderseffektene virker sterkere enn kohorteffektene peker også i retning av strukturelle rammer, herunder finansialiseringen, som mer betydningsfulle enn aktørbaserte mekanismer. Selv om dataene som er benyttet i denne rapporten i liten grad støtter opp om kohorteffekter skal slike mekanismer likevel ikke helt utelukkes.

7.4 Årsaksanalyse

Balansen i et husholdsbudsjett er et spørsmål om forholdet mellom inntekter og utgifter. Derfor argumenterte David Caplovitz³⁸ for at årsaker til betalingsproblemer finnes i de faktorene som påvirker følgende brøk negativt: Inntekt/Utgift. I rapportens hovedanalyse ble effekten av demografiske-, økonomiske og livsbegivenhetsvariabler på betalingsproblemer undersøkt for hver enkelt livsfase. Det viste seg at hver fase var sårbar i ulik grad overfor faktorer som påvirket husholdets samlede inntekter og utgifter. Hovedfunnene fra årsaksanalysen kan oppsummeres som følger.

7.4.1 Betalingsproblemer – et livhendelsesproblem blant de under 35 år

I denne gruppen er problemomfanget størst. Det kan virke som at årsakene til problemene i overveiende grad skyldes livsløpshendelser. I analysen av egenrapporterte årsaker er denne typen forklaringer relativt sett mest betydningsfull blant denne gruppen. Spesielt arbeidsledighet og sykdom i familien virker å være sterke drivere. I analysen av egenrapporterte årsaker er arbeidsledighet hyppigst rapportert i denne livsfasen mens sykdom i familien har flest korrelasjoner med andre årsaksmekansimer. Dette kan tyde på mer sammensatte veier til betalingsproblemer i denne fasen. Hovedanalysen støtter videre opp om dette da effekten av disse faktorene både er sterke og signifikante etter at det er kontrollert for demografiske og økonomiske variabler.

Dette er sannsynligvis et resultat av at flere i denne gruppen befinner seg i en økonomisk sårbar situasjon. Inntektsnivået i denne gruppen er lavere enn i senere faser av livet og av figur 2-2 fremgår det at mange har gjeldsbelastninger på over 5 ganger disponibel inntekt. Det er også naturlig å tenke seg at den begrensede erfaringen med å håndtere et husholdsbudsjett spiller inn. I tillegg er bankene mer tålmodige overfor kunder med høye inntekter og eiendeler, noe som i liten grad kjennetegner denne gruppen. Handlingsrommet vil derfor være

³⁷ Se avsnitt 2.3.2

³⁸ Se avsnitt 1.4

begrenset når slike uønskede livsløpshendelser inntreffer. Beholdningen av oppsparte midler er sannsynligvis minst i denne gruppen slik at det haster for disse å komme seg ut i jobb. Unge har vanligvis gode sjanser for å skaffe seg nye jobber. Men for de unge som av ulike årsaker i større grad er ekskluderte fra arbeidsmarkedet kan effekten av ledighet tenkes å være ekstra sterk.

7.4.2 Betalingsproblemer – et utgiftsproblem for de mellom 35 og 50 år

I denne gruppen er faktorene som påvirker husholdets utgifter mest fremtredende. Dette er i tråd med Boyes modell. Midtfasen, slik den her er definert, omfatter stort sett de delene av livet hvor hushold typisk må låne istedenfor å spare. I hovedanalysen fremgår det da også at det er flest og sterkeste effekter av låntyper i denne gruppen. Samtidig er det kun her at 'utgift økt' er signifikant. I tillegg til de faktorene som påvirker utgiftene direkte, utgjør livsløpshendelser en risiko også i denne gruppen. I korrelasjonsanalysen er samlivsbrudd og bytte av bolig positivt korrelert. Dette kan indikere at flere hushold i denne livsfasen kjennetegnes av en forholdsvis skjør økonomi som i stor grad er basert på to inntekter. At det å bo alene med barn er en statistisk signifikant risikoposisjon i denne gruppen støtter opp om dette.

I denne fasen av livet vil det sannsynligvis være flere som opplever milepæler i livsløpet. Dette kan for eksempel dreie seg om nystiftede familier som kjøper bolig sammen for første gang eller familier med eldre barn som skal flytte til en større bolig og kjøpe seg ny bil. Det vil derfor være mange hushold som tar sikte på å oppgradere standardpakken. Slike oppgraderinger må i økende grad lånefinansieres og flere hushold kan tenkes å ha presset økonomien til ytterpunktet. I figur 2-2 fremgår det at denne gruppen har tilnærmet like stor andel med høy belåningsgrad som de unge. Selv om flere i denne gruppen vil ha relativt høye inntekter er trolig en stor del av husholdsinntekten bundet opp i forskjellige låneforpliktelser. Slike hushold vil derfor i mindre grad være fleksible med inntekten. Når utgiftsbyrden øker er sjansen for å havne i økonomisk uføre til stede.

7.4.3 Betalingsproblemer – et inntektsproblem blant de over 50 år

Blant de eldste er betalingsproblemer et marginalt fenomen. I motsetning til de mellom 35 og 50 år er det mekanismene som påvirker husholdets inntekter som er mest betydningsfulle i denne gruppen. Igjen er dette i tråd med hva vi kunne forvente ut fra Boyes modell: her har vi å gjøre med hushold som i teorien skal bruke av et overskudd istedenfor å låne. Allerede i den demografiske delen av hovedanalysen så vi at effekten av inntekt størst i denne gruppen. Det er også slik at i den endelige modellen er det kun her at inntekt sunket er signifikant. I tillegg er det her effekten av arbeidsledighet er størst.

I denne delen av livet er flere i ferd med å kvitte seg med store låneutgifter som boliglån, studielån og billån. Figur 2-2 viser at denne gruppen har den laveste andelen hushold med høy belåningsgrad. Dette er nok en indikasjon på at årsakene til betalingsproblemer er sterkt knyttet opp til faktorer som påvirker inntekten negativt. Forbrukslån og kredittkortlån kan i en slik sammenheng også oppfattes som et inntektsproblem i den forstand at man har tatt opp usikrede lån for å kompensere for lav inntekt eller inntektsbortfall.

7.5 Ikke alltid sammenheng mellom egenrapporterte årsaker og faktiske

En indikasjon på hvordan skyldnerne selv oppfatter denne kompleksiteten fikk vi i kapittel 4. Ved å sammenligne disse resultatene med effektene i rapportens hovedanalyse, fremgår det at det stort sett er samsvar mellom hva skyldnerne selv oppfatter som årsak til betalingsproblemer og hva de faktiske årsakene er. Men dette er ikke alltid tilfellet.

For eksempel er samlivsbrudd relativt hyppig rapportert som medvirkende årsak og i tillegg korrelerende med en eller flere andre årsaker i samtlige livsfaser. Underliggende analyser viser imidlertid at dette ikke har en signifikant effekt når det kontrolleres for demografiske-, økonomiske- og andre livsbegivenhetsvariabler. Sykdom i familien har kun en signifikant effekt for de yngste i hovedanalysen, men som egen-rapportert årsak forekommer den hyppigst i de eldste livsfasene.

At de med betalingsproblemer har vanskeligheter med å se årsakene til deres egne problemer støtter ytterligere opp om betalingsproblemer som et komplekst fenomen med flere mulige årsaker. Her skal det imidlertid legges til at metodeeffekter kan spille inn. Kanskje er det slik at spørreskjemaet ikke har gitt respondentene mulighet for å beskrive problemene på en tilfredsstillende måte. Analysene er også gjort på et relativt lite datagrunnlag, dette kan også tenkes å spille inn.

7.6 Gjeld eller livsløpshendelser?

En politisk spissformulering er følgende: Er det slik at husholdene har for mye gjeld eller er det uforutsette livsbegivenheter som er viktigst for å utvikle betalingsproblemer? Det vil være slik at gjeldsbelastning og livsbegivenheter vil utløse behov for helt ulike tiltak. Med en høy gjeldsgrad vil spørsmålet fort bli hvordan å begrense låneopptaket (kanskje særlig opptak av usikret gjeld), og i hvilken grad bankene skal ha et ansvar. Ved livsbegivenheter melder behovet for innretting og dimensjonering av et hjelpeapparat seg slik at omfanget av og konsekvensene av betalingsproblemer dempes. Analysene som er gjort i denne rapporten peker i retning av at behovet for begge typer tiltak varierer mellom livsfasene.

I den yngste gruppen ser det ut til at livsbegivenhetene er viktigst fordi disse variablene tar over effekten fra gjeldsvariablene. I de to eldste gruppene er begge typer mekanismer viktige ettersom gjeldsvariablene langt på vei beholder sin effekt når det kontrolleres for livsbegivenheter. Dette betyr at begge disse gruppene er sårbare på mange forskjellige måter. Men både gjelden og livsbegivenhetsvariablene virker ulikt i disse gruppene. Noe spissformulert kan man si at, i midt-fasen er det kredittkort på toppen av boliggjeld som er de viktigste driverne. I den eldste gruppen er det kombinasjonen av forbruksgjeld og kredittkort. Det ser også ut til at de eldste er mest sårbare overfor inntektsrelaterte mekanismer mens det er mekanismer knyttet til budsjettets utgiftsside som er farligst for de i midt-fasen.

Dersom en anser betalingsproblemer som selvforskyldt er det diskutabelt hvorvidt samfunnet i det hele tatt bør påta seg et ansvar for å iverksette tiltak. Datagrunnlaget som er benyttet i denne rapporten gir ikke grunnlag for å si noe om utbredelsen av selvforskyldte betalingsproblemer. Men uansett gir analysene grunnlag for å hevde at det er mange mekanismer på strukturelt nivå som politikere og regjeringsmyndighetene bør være oppmerksomme på.

7.7 Hovedkonklusjon

Hovedkonklusjonen i rapporten er at risikoen for betalingsproblemer endres gjennom livsløpet. Det er både slik at de samme årsaksmekanismene gjør seg gjeldende med ulik styrke, og at det er forskjellige årsaker til betalingsproblemer i de ulike livsfasene.

Når det kontrolleres for demografiske-, økonomiske- og livsløpshendelsesvariabler er de under 35 år er mest sårbare for livsløpshendelser. De mellom 35 og 50 år er mer utsatte for mekanismer som påvirker utgiftssiden i husholdsbudsjettet mens de over 50 er i størst grad sårbare for inntektsrelaterte mekanismer.

Disse variasjonene skyldes først og fremst livsfasespesifikke utfordringer som i første rekke er et resultat av strukturelle årsaksmekanismer. En stor bakenforliggende årsak er finansialiseringen av økonomien som har nødvendiggjort store låneopptak blant husholdene. Trolig er det slik at folk handler etter sosiale logikker om hvordan husholdets ressurser skal omsettes i sosial prestisje. Risikoen for betalingsproblemer vil da øke i takt med avstanden mellom kostnadene av de sosiale føringene som husholdet er underlagt(standardpakken), og husholdets økonomiske ressurser. Hva som forrykker denne balansen er, som vist i denne rapporten avhengig av hvilken livsfase man er i.

Funnene som er gjort bør føre til at forskningen på feltet orienterer seg mer mot livsfaseperspektiver. Politikere som skal utforme tiltak mot betalingsproblemer bør også gjøre livsfasespesifikke vurderinger.

Litteratur

Aakvaag, Gunnar C. 2008. *Moderne sosiologisk teori*. 2010-utgaven. Oslo: Abstrakt forlag AS.

Agresti, Alan, & Barbara Finlay. 1986. *Statistical Methods for the Social Sciences*. 2nd ed. USA: Dellen Publishing Company.

Ahlstrøm, Richard. 2011. "Encyclopedia of Consumer Culture". Sage Publications, INC.

Archer, Margaret S., & Jonathan Q. Tritter. 2000. *Rational Choice Theory. Resisting Colonization*. USA and Canada: Routledge.

Arnett, Jeffery Jensen, & Elizabeth Fishel. 2013. *When Will My Grown-Up Kid Grow Up? Loving and Understanding Your Emerging Adult*. New York: Workman Publishing.

Aubert, Vilhelm. 1969. "Om metoder og teori i sosiologien". I: *Det skjulte samfunn*. Pax Forlag.

Barba, Aldo, & Massimo Pivetti. 2009. "Rising Household Debt: Its Causes and Macroeconomic Implications - a Long Period Analysis," *Cambridge Journal of Economics*, 33.

Borgeraas, Elling. 1999. *Personlig økonomi. Gode råd for bedre råd*. Oslo: Forbrukerrådet.

Bourdieu, Pierre. 1995. *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften* [1979]. Oslo: Pax Forlag.

Boye, Knut. 2008. "Langsiktig planlegging av den personlige økonomi." I: *Personlig økonomi 2008*, 25. utg. Oslo: Cappelens Forlag AS.

Brusdal, Ragnhild. 2013. *Unge voksne og personlig økonomi*. Oppdragsrapport 4. Oslo: SIFO.

Caplovitz, David. 1974. *Consumers in Trouble. A Study of Debtors in Default*. USA: The Free Press. A Division of Macmillan Publishing CO., Inc.

Carruthers, Bruce G, & Laura Ariovich. 2010. *Money and Credit. A Sociological Approach*. United Kingdom: Polity Press.

Directorate-General for Employment, Social affairs and Equal Opportunities. 2008. *Towards a Common Operational European Definition of Overindebtedness*. EU: European Commission.

Elder jr., Glen H. & Michael J. Shanahan. 1997. "Oppvekst, sosial endring og handlingsevne. Et livsløpsperspektiv." I: *Livsløp: oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Elster, Jon. 1998. "A Plea for Mechanism." I: *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge University Press.
- Epstein, Gerald A. 2005. *Financialization and the World Economy*. Cheltenham: Edward Elgar Publ.
- Finney, Andrea, Sharon Collard, & Elaine Kempson. 2007. *Easy Come, Easy Go: Borrowing over the Life-Cycle*. Edinburgh: The Personal Finance Research Centre.
- Firebaugh, Glenn. 2008. *Seven Rules for Social Research*. Princeton University Press.
- Frønes, Ivar & Ragnhild Brusdal. 2010. "Livsløp, generasjoner og sosial endring." I: *Det norske samfunn*, 6. utg. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Frønes, Ivar, Kåre Heggen & Jan Olav Myklebust. 1997. *Livsløp: oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gulbrandsen, Lars. 1993. *Når gjelda ikke blir betalt. Resultater fra en undersøkelse av misligholdte lån blant personkunder i Den norske Bank. 1993-3*. Oslo: Institutt for sosialforskning.
- Guldbrandsen, Lars. 1999. *Å betale for sent. Dårlig råd eller dårlig moral?* Oslo: NOVA.
- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. USA: Oxford University Press.
- Kiewe, A. & D. W. Houck. 1991. *A Shining City on a Hill: Ronald Reagan's Economic Rhetoric, 1951-1989*. New York: Praeger Publishers.
- King, Gary, Sidney Verba & Robert O. Keohane. 1994. "Causality and Causal Inference", *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton University Press.
- Kvale, Steinar & Svend Brinkman. 2010. *Det kvalitative forskningsintervju*. 2. utg. Oslo: Gyldendal norsk Forlag AS 2009.
- Lavik, Randi. 2013. *Husholdningenes økonomiske situasjon og betalingsproblemer i 2012*. Prosjektnotat. Oslo: SIFO.
- Lewitt, M. E. 2010. *The Death of Capital. How Creative Policy Can Restore Stability*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Lunde, Tormod. 1990. *Ny-Fattigdommen i Norge: Betalingsproblemer i levekårsperspektiv*. Arbeidsrapport 11. Lysaker: SIFO.
- Lunde, Tormod & Christian Poppe. 1991. *Ny-Fattigdom i velferdsstaten. Gjeldsproblemer og betalingsvansker i levekårsperspektiv*. Oslo: SIFO.
- Martin, Randy. 2002. *Financialization of Daily Life*. USA: Temple University Press.
- McGraw, A. Peter & Philip E. Tetlock. 2005. "Taboo Trade-Offs, Relational Framing, and the Acceptability of Exchanges." Lawrence Erlbaum Associates, Inc, *Journal of Consumer Psychology*, 15(1), 2–15.
- McKay, Stephen, Elaine Kempson, Adele Atkinson & Mark Crame. 2008. "Debt and Older People. How Age Affects Attitudes to Borrowing". Bristol: Personal Finance Research Institute.

- Midtbø, Tor. 2012. *Stata. En entusiastisk innføring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nordli Hansen, Marianne & Arne Mastekaasa. 2010. "Utdanning - stabilitet og endring.", *Det norske samfunn*, 6. utg. Oslo: Gyldendal norsk Forlag AS.
- Olsen, Øystein. 2012. *Finansiell stabilitet*. 5. Norges Banks rapportserie. Oslo.
- Ottesen, Lars, Alf H. Øyen, Reidar Hæhre & Kjell Holst. 1996. *Økonomi for 3-timers grunnkurs*. 2. utg. Oslo: Økonomiforlaget.
- Parsons, Talcott & N. J. Smelser. 1956. *Economy and Society. A Study in the Intergration of Economic and Social Theory*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Poppe, Christian. 2008. *Into the Debt Quagmire. How Defaulters Cope With Severe Debt Problems*. Oslo: Unipub AS.
- Poppe, Christian. 2011. *Financialisation. Clarification of Concepts*. Prosjektnotat 11-2011. Oslo: SIFO.
- Poppe, Christian, Sharon Collard & Turf B Jakobsen. 2013. *The Role of Homeownership in the Financing of Everyday Life: Financialisation at the Household Level*. 18-2013. Oslo: SIFO.
- Poppe, Christian & Turf B Jakobsen. 2009. *Lånefest? Betydningen af kreditfinansieret forbrug blandt udvalgte grupper i den danske middelklasse*. Kredit- og kapitalmarkettserien. København: Handelshøjskolen i København.
- Poppe, Christian & Unni Kjærnes. 2003. *Trust in Food in Europe. A Comparative Analysis*. Professional report 5. Oslo: SIFO.
- Poppe, Christian & Randi Lavik. 2013. *Hvorfor Øker Antall Gjeldsordningssaker I Oslo?* Oppdragsrapport 3-2013. Oslo: SIFO.
- Poppe, Christian. 2014. "Velferd på lånte penger". Under publisering.
- Poppe, Christian, Per Arne Tufte & Svein Ole Borgen. 2011. "hjelper det å dulte til dem som har snublet?", *Tidsskrift for samfunnsforskning* 52 (4).
- Ramasundaram, G. & B. Aiswarya. 2011. "The Borrowing Motives: A Study among Retail Credit Customers of Different Life Cycle Segments in India," SMS, 2.
- Riesman, D. & H. Roseborough. 1955. "Careers and Consumer Behavior.", *The Life Cycle and Consumer Behavior*, edited by L. H. Clarke. New York: New York University Press.
- Ringdal, Kristen. 2007. *Enhet og mangfold*. 2. utg. Oslo: Fagbokforlaget.
- Røed Larsen, Erling & Jon Mjøhus. 2009. *Finanskrisen! Lånefest, boligboble - og dagen derpå*. 1. utg. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- SIFO. 2012. "Om Spørreundersøkelsen". Internt notat. SIFO.
- Skog, Ole-Jørgen. 2010. *Å forklare sosiale fenomener*. 2. utg. Oslo: Gyldendal norsk Forlag AS.

- Smelser, N.J. & Richard Swedberg. 2005. "Introducing Economic Sociology." In: *The Handbook of Economic Sociology*, 2nd ed. United Kingdom: Princeton University Press.
- Steger, M. B. & R.K. Roy. 2010. *Neoliberalism. A Very Short Introduction. Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Tangeland, Thorvald. 2014. *Norske husholdningers økonomiske situasjon og betalingsproblemer i 2013*. Prosjektnotat 4. Oslo: SIFO.
- TNS Gallup. 2012. SIFO-Surveyen 2012 Del II.
- Tufte, Per Arne. 2000. *En intuitiv innføring i logistisk regresjon*. Arbeidsnotat 8. Lysaker: SIFO.
- Tufte, Per Arne. 2005. *Gjeldsordning som fortjent?* Doktorgradsavhandling. Oslo: Unipub AS.
- Tufte, Per Arne. 2007. *Husholdningens økonomiske situasjon 2007*. Prosjektnotat 3-2007. Oslo: SIFO.
- Vatne, Bjørn Helge. 2008. "Who Is Borrowing - for What - and Can They Afford It? A Study of Comprehensive Micro Data for Norwegian Households through 2006.," In: *Norges Bank Economic Bulletin*, 79.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Vol. 2. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Wilkinson, Nick. 2008. *An Introduction to Behavioral Economics*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Winsnes, Eirik H. 2013. "Kraftig økning i antall eldre med betalingsproblemer." I: *Aftenposten* 10.12.2013
- Yoong, Joanne. 2010. "Making Financial Education More Effective: Lessons from Behavioural Economics". *OECD-Bank of Italy Symposium on Financial Literacy: Improving Financial Education Efficiency*.
- Zelizer, Viviana A. 1994. *The Sociological Meaning of Money*. USA: Harpor-Collins Publishers, Inc.

Vedlegg

Variabelnavn	Spørsmål	Koding
Betalingsproblemer	<p>Har det i løpet av det siste året hendt at husholdet ditt ikke har penger til å betale regninger eller lån ved absolutt siste forfall?</p> <p>Svaralternativer:</p> <p>-Ja -Nei -Vet ikke</p> <p>Hvis ja:</p> <p>Hvor sjelden eller ofte har betalingsproblemene forekommet?</p> <p>Svaralternativer: En sjelden gang/av og til/ofte/vet ikke.</p>	<p>1: "av og til", "ofte" eller "svært ofte".</p> <p>0: hvis "aldri forekommet" og "en sjelden gang"</p>
Livsfase	Antall år	<p>1: 18-34 år 2: 35- 50 år 3: 51-80år.</p>

Variabelnavn	Spørsmål	Koding
LN inntekt	Folk får sine inntekter fra mange kilder, slik som lønn, honorarer, økonomisk sosialhjelp, pensjon og barnebidrag. Om lag hva er husholdet sin samlede brutto årsinntekt (før skatt)?	LN av inntekt i tusen kroner.
Student	<p>Hva er din hovedkilde til livsopphold?</p> <p>Svaralternativer:</p> <p>-Inntektsgivende arbeid heltid -Inntektsgivende arbeid deltid -Selvstendig næringsdrivende -Alderspensjonist -For tiden arbeidsledig/arbeidstrygd -Annen type trygd -Elev, student -Hjemmeværende/husarbeid i hjemmet -Annet</p>	<p>1: Elev, student 0: Alle andre alternativer</p>
Grunnskole	<p>Hva er din høyeste fullførte skolegang?</p> <p>Svar alternativer:</p> <p>- Grunnskoleutdanning (10-årig grunnskole, 7-årig</p>	<p>1: Grunnskoleutdanning 0: Alle andre alternativer</p>

	folkeskole eller lignende) - Videregående utdanning (Allmennfag, yrkesskole eller annet) Fagutdanning/yrkesutdanning/fagbrev/videregående yrkesfaglig utdanning - Universitets-/høgskoleutdanning med inntil 4 års varighet - Universitets-/høgskoleutdanning med mer enn 4 års varighet	
Vgs.		1: Videregående utdanning 0: Alle andre alternativer
Fagutdanning		1: Fagutdanning 0: Alle andre alternativer
Universitets grad		1: Universitets-/høgskoleutdanning med inntil 4 års varighet Og Universitets-/høgskoleutdanning med mer enn 4 års varighet 0: Alle andre alternativer
Alene	Hva slags hushold bor du i?	1: Alene 0: Alle andre alternativer
Annet	Svar alternativer: - Alene - Alene m/barn under 18 år	1: Annet (Kollektiv/generasjonsbolig) og Annet 0: Alle andre alternativer
Alene med barn	- Par uten barn - Par med barn under 18 år - Bor hos foreldre - Annet (kollektiv/generasjonsbolig)	1: alene m/barn under 18år og alene med hjemmeboende barn 18år og eldre 0: Alle andre alternativer
Par uten barn	- Alene med hjemmeboende barn 18 år og eldre - Par med hjemmeboende barn 18 år og eldre	1: par uten barn 0: Alle andre alternativer
Par med barn	- Annet	1: par med barn under 18 år og par med hjemmeboende barn 18 år og eldre 0: Alle andre alternativer

Variabelnavn	Spørsmål	Koding
Gjeldsbelastning bolig	Hvor mye har husholdet i boliglån? (Summer eventuelt alle lån, inkludert lån til bolig nr2/hytte, billån som er tatt ut med sikkerhet i bolig, etc)	Gjeldsbelastning i antall kroner/ husholdsinntekt
Gjeldsbelastning studie	Hvor mye har du i studielån?	Gjeldsbelastning i antall kroner/ husholdsinntekt
Gjeldsbelastning bil	Hvor mye har husholdet i billån (billån som ikke er tatt ut med sikkerhet i bolig) ?	Gjeldsbelastning i antall kroner/ husholdsinntekt
Gjeldsbelastning forbruk	Hvor mye har du i forbrukslån?	Gjeldsbelastning i antall kroner/ husholdsinntekt
Gjeldsbelastning kreditt	Hvor mye har du i kredittkortlån?	Gjeldsbelastning i antall kroner/ husholdsinntekt
Samspill forbruk kreditt		Samspillsledd mellom gjeldsbelastning forbruk og gjeldsbelastning kreditt
Samspill Kreditt bolig		Samspillsledd mellom gjeldsbelastning kreditt og gjeldsbelastning forbruk
Buffer	Har du penger i bakhånd til å møte eventuelle uforutsette utgifter, og i så fall hvor mye?	1: ja, omtrent en månedslønn og ja, mer enn en månedslønn

	Svaralternativer: - Nei, har ingen penger i bakhånd - Ja, men mindre enn en månedslønn - Ja, omtrent en månedslønn - Ja, mer enn en månedslønn - Vet ikke	0: Alle andre alternativer
--	--	----------------------------

Variabelnavn	Spørsmål	Koding
Inntekt sunket	Hvordan har husholdets samlede inntekt utviklet seg i løpet av de siste tolv månedene? Svaralternativer: - Er økt merkbart - Har holdt seg noenlunde stabile - Er redusert merkbart - Vet ikke	1: er redusert merkbart 0: alle andre alternativer
Utgift økt	Hvordan har husholdets samlede utgifter utviklet seg i løpet av de siste tolv månedene? Svaralternativer: - Er økt merkbart - Har holdt seg noenlunde stabile - Er redusert merkbart - Vet ikke	1: er økt merkbart 0: alle andre alternativer
Samspill inntekt sunket/utgift økt		Samspillsledd mellom inntekt sunket og utgift økt
Arbeidsledig	Har noen av følgende hendelser funnet sted i husholdet ditt i løpet av de siste 12 månedene?	1: ja, Langtidsledighet 0: nei og vet ikke, langtidsledighet
Sykdom	Hendelser: - Langvarig sykdom	1: ja, Langvarig sykdom 0: nei og vet ikke, langvarig sykdom
Pensjonist	- Langtidsledighet - Pensjonering - Skilsmisse/samlivsbrudd - Bortfall av ektefelle, samboer - Skifte av bolig/kjøpt ny bolig Svaralternativer: -Ja -Nei -Vet ikke	1: ja, pensjonering 0: nei og vet ikke, pensjonering